

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’DE LOJMANLARIN OLUŞUMU VE BU OLUŞUMUN
TEMELLENDİRİLMESİ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Oral GÖKTAŞ**

Anabilim Dalı : Mimarlık

Programı : Mimari Tasarım

EKİM 2009

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE’DE LOJMANLARIN OLUŞUMU VE BU OLUŞUMUN
TEMELLENDİRİLMESİ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Oral GÖKTAŞ
(502051025)**

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 05 Eylül 2009

Tezin Savunulduğu Tarih : 27 Ekim 2009

**Tez Danışmanı : Prof. Dr. Arzu ERDEM (İTÜ)
Diğer Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Arda İNCEOĞLU (İTÜ)
Prof. Dr. İhsan BİLGİN (Bilgi Ü.)**

EKİM 2009

ÖNSÖZ

Bu çalışma sırasında ve hayatım boyunca beni destekleyen aileme, en sıkıntılı zamanlarımda yaptığımız maçlarla zihnimin açılmasını sağlayan futbol yoldaşlarıma, bana moral destekleri ve tezin bitebileceğine olan sonsuz inançları için arkadaşlarıma, sınırsız sabrı ve çok değerli katkıları için tez danışmanım Prof. Dr. Arzu Erdem'e ve bu tezin (aynı zamanda en zor anlarımda benim) hayat öpücüğünü veren sevgilim Sevince'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ekim 2009

Oral Göktaş
(Mimar)

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ŞEKİL LİSTESİ	vii
ÖZET	ix
SUMMARY	xi
1. GİRİŞ	1
2. ENDÜSTRİLEŞME VE KONUT SORUNU	3
2.1 Sanayi Kentinin Doğuşu	3
2.2 Konut Sorununun Temellendirilmesi ve İlk Tepkiler	5
2.3 19. Yüzyılda Farklı Coğrafyalarda Konutun Evrimi	10
3. TÜRKİYE'DE YENİ BİR KONUT TİPOLOJİSİ OLARAK LOJMAN	27
4. SONUÇ	41
KAYNAKLAR	45
ÖZGEÇMİŞ	47

ŞEKİL LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 2.1 : 18. yüzyıl sanayi kenti.....	3
Şekil 2.2 : 18. Yüzyılda İngiltere’de bir barınma ünitesi.....	4
Şekil 2.3 : İngiltere’den geç 19. yüzyıl toplu konut örneği.....	6
Şekil 2.4 : Narkomfin Komün Evleri	15
Şekil 2.5 : F tipi konut planları.....	16
Şekil 2.6 : K tipi konut planları.....	16
Şekil 2.7 : Bir çocuk kitabında yer alan “ev eşyaları” resimleri.....	19
Şekil 2.8 : Silahtarağa Termik Santrali Memur Evleri kat planı.....	20
Şekil 3.1 : Fabrika çıkışı işçiler.....	31
Şekil 3.2 : Malatya Sümerbank Yerleşkesi’nin vaziyet planı.....	32
Şekil 3.3 : Kayseri Sümerbank Yerleşkesi’nin vaziyet planı.....	32
Şekil 3.4 : Nazilli Basma Fabrikası Yerleşkesi’nin vaziyet planı.....	33
Şekil 3.5 : 1950’lerde Nazilli Basma Fabrikası hava fotoğrafı.....	34
Şekil 3.6 : Karabük’te işçi ailesi.....	35
Şekil 3.7 : Kayseri Bez Fabrikası vaziyet planı.....	36
Şekil 3.8 : Kayseri Bez Fabrikası Bekar Apartmanı zemin kat planı.....	36
Şekil 3.9 : Kayseri Bez Fabrikası Dış Vazife Evleri zemin kat planı.....	37
Şekil 3.10 : Bekir İhsan’ın Devlet Demiryolları için hazırladığı ev projeleri...	38
Şekil 3.11 : Seyfi Arkan’ın Zonguldak maden işçileri için yaptığı lojmanlar..	39

TÜRKİYE’DE LOJMANLARIN OLUŞUMU VE BU OLUŞUMUN TEMELLENDİRİLMESİ

ÖZET

Konut sorunu, Endüstri Devrimi’nin beraberinde getirdiği insanlığı temelden etkileyen başlıklardan biridir. Sanayi kentlerinin ortaya çıkması ile birlikte insan hayatında yeni bir dönem başlamıştı. Yeni yaşam biçimlerini beraberinde getiren bu dönemde birarada yaşama pratiğini inceleyebileceğimiz mekanlardan biri de konuttu. Bu çalışmanın amacı sözü edilen yeni dönemi Türkiye’de ortaya çıkan örnekleriyle inceleyerek temellendirmek ve yaşam kültürünün bir parçası olan lojman hayatını sosyolojik ve mimari yönleri ile ele almaktır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, endüstri devrimi ile beraber artan nüfusun yoğun konut talebine farklı coğrafyalardan yükselen yanıtların, çözüm önerilerini ve ütopyaların incelenmesi ile ortaya konulur.

Çalışma iki ana bölümden oluşur: Birinci bölümde, sanayi kentinin doğuşu, konut sorunun ortaya çıkışının anlatılması ve bu sorunun nasıl temellendirildiğine değinildikten sonra, 19. yüzyılda farklı coğrafyalarda konutun evrilmesi incelenir. İngiltere, Almanya ve Rusya’dan işçi konutu örnekleri, onların ortaya çıkış nedenleri ve süreçleri üzerinde durulur. Bu bölümün devamında Osmanlı Devleti’nde işçi evlerinin oluşum evreleri incelenir. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde, konut sorununa nasıl yaklaşıldığı ve “modern kent” tahayyülünün bu coğrafyadaki karşılıkları irdelenir. İkinci bölüm erken Cumhuriyet dönemindeki, endüstrileşme ve sanayileşme politikalarının kısaca üzerinde durulması ile başlar, fabrika ve modernlik ilişkisinin, Türk modernleşmesi üzerinden incelenmesi ile devam eder. Bu bölümde lojman yaşantısı ve aidiyet hissi temaları irdelenir, bu temalar çeşitli kamu yerleşkelerinden örneklerle incelenir. Bu yerleşkelerin vaziyet planlarındaki işlev ilişkileri üzerinde durulur, Dönemin mimarisini etkileyen faktörlere ve sebeplerine lojman yapıları ile ilişkilendirilerek değinilir. Son bölüm tezin sonuç ve bulgularının tartışılmasına ayrılmıştır.

EMERGENCE OF EMPLOYEE HOUSING TYPOLOGIES IN TURKEY AND ITS FOUNDATION

SUMMARY

Housing problem is one of the major problems which revealed throughout Industrial Age. After the industrial cities were created, a new period in human's life began. In this period, the life styles of people confronted profound changes in terms of living together and one of the significant forms where the practice of living together can be observed is housing. The aim of this thesis is to ground the employee housing settlements which appeared in Turkey in the late Ottoman and early Republic period with the examples coming out from Europe and Russia and evaluate these settlements as an important ring of culture that was formed in this geography.

The theoretical frame of this study is composed of the responses to housing demand of increasing population due to industrial revolution, proposals and utopias from different countries.

This thesis is composed of two sections. In the first section the birth of industrial city, and emergence of housing problem and the grounding of this problem are analysed while the evolution of house in different geographies in the 19th century is researched. The examples from Germany, Russia and Britain and their forming reasons are focused. The projections of these typologies emerging in early years of Turkey and late period of Ottoman are analysed and it is discovered how the interpretation of "modern city" evolved in this geography. In the second section the politics of Turkish Republic about industrialization is analysed and the relationship between the factory, modernization and Turkish modernity is focused. Themes such as life in the employee housing and the feeling to be part of the society are discussed. The site plans of the employee houses are analysed. The factors which affect the architecture of that period are referred by correlating employee housing. The last part of the study is to discuss and evaluate the conclusions of the thesis.

1. GİRİŞ

Endüstri Devrimi ile birlikte kentleşmenin hızla artması, insanlık tarihi için yeni bir dönemin başlangıcını işaret ediyordu. Kırsal alanlar hızla azalırken, kente göç eden nüfusun çeşitli ihtiyaçları ortaya çıkıyordu. 20. yüzyıl dünyanın kentleşme ile tanışması açısından önemli bir dönemdi. Ancak 21. yüzyılda da dünya topraklarındaki bu dönüşüm yoluna devam etti. Bu bağlamda 2007 yılı önemliydi, dünya tarihinde ilk kez bu tarihte kırsal alanda yaşayanlar ile kentlerde yaşayanların nüfusu birbirine eşitlenmişti. Endüstri Devrimi, öncesinde Aydınlanma'nın öngördüğü bir takım dinamikler olsa da, insanlık için ciddi bir kırılma noktasını temsil ediyordu. İnsanın temel ihtiyaçlarından olan barınma, hem biçim hem içerik hem de bağlam olarak değişiyordu. Bunun başlıca sebebi artan nüfus ve sanayi alanları çevresinde oluşan kentlerdi. Ancak endüstrileşme ile paralel giden, temelleri Aydınlanmaya dayanan Modernleşme süreci sadece üretim ve sanayi alanında değil, insan hayatını her yönüyle derinden etkileyecek bir faktördü.

Avrupa merkezli Modernizm, ortaya çıktığı topraklarda kendisini takip eden tüm akımları etkileyecek bir değişime sebep olmuştu. Ancak 20. yüzyıl boyunca yayıldığı çevre ülkelerdeki yansıması, gelenekle nasıl bir ilişkiye girdiği ve nasıl temsil edildiği, üzerinde ortak bir yargıya varılamayan, kendi içinde çelişkiler barındıran bugün hala önemli bir araştırma konusudur.

Ortaya çıktığı topraklarda ciddi bir konut sorununa neden olan Endüstri Devrimi, Modernizm ile birlikte bireyin hayat tarzından toplumsal ilişkilere kadar geniş bir alanda değişimler silsilesine yol açmıştır. Bu çalışma konutun endüstrileşme sonrası dönüşümünün, yukarıda bahsi geçen değişimler silsilesi ile ilintili olarak Türkiye'deki izlerini araştırmayı hedefler.

Bu çalışma için izlenen yöntem öncelikle; Sanayi Kenti'nin nasıl doğduğunu, bu doğuşu tetikleyen ekonomik ve politik gelişmeleri, eşitlik, kamusal paylaşım, kolektif etkinlik gibi temel kavramların bu kentlerin planlamasında ne gibi karşılıkları olduğunu sorgulayarak, bu sorgulama üzerinden barınma sorununun bu oluşum sürecinde farklı coğrafyalarda ve özellikle Türkiye'de nasıl bir evrim süreci geçirdiğini ve bu evrimin günümüz Türkiye'sinde nasıl izler bıraktığını araştırmak olacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde; Modernleşme'nin Sanayi Kenti'nin doğuşunu nasıl tetiklediği, bunun devamında nüfus artışıyla beraber konut sorununun ortaya çıkışı ve değişik coğrafyalarda bu oluşumların nasıl farklılaştığı tartışılır. İkinci bölümde ise bu sürecin Cumhuriyet dönemine uzanan izdüşümleri ve Avrupa merkezli modern konut üretiminin lojmanlar üzerinden nasıl millileştirilmeye çalışıldığı tartışılır.

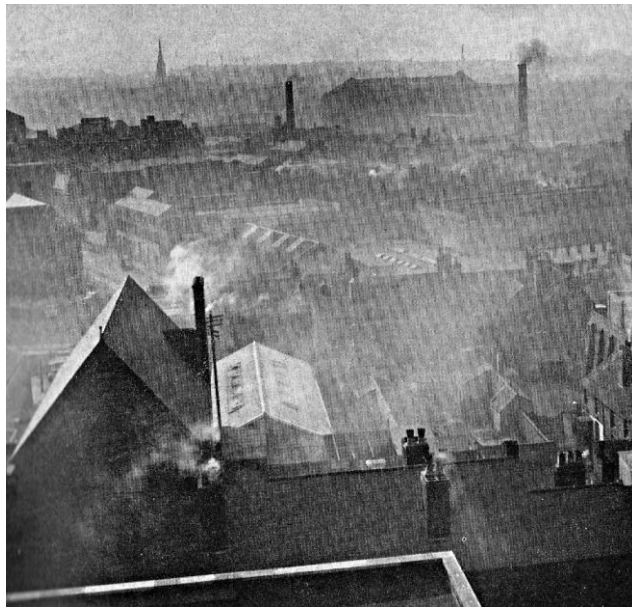
Bu çalışmanın amacı kronolojik bir konut evriminin aşamalarını incelemek ya da bütün boyutlarıyla tartışmak değildir. Bu çalışmada yapılmak istenen, bir zaman tablosu üzerine işlenen farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda ortaya çıkan konut dönüşümünün, aynı tablo üzerindeki Türkiye'deki işçi konutu örneklerinden seçilmiş olanların incelenmesidir. Burada özellikle işçi konutları üzerinde durulmasının temel nedeni işçi lojmanlarının tekil konut bloklarından farklı olarak bir üst bağlamın (fabrika yerleşkelerinin) parçası olabilmiş olmalarıdır. Her ne kadar bu yerleşkelerin kentle olan ilişkilerinde sorgulanabilecek noktalar olsa da Cumhuriyet sonrası "modern hayata geçiş" sürecinde kendi içlerinde tutarlılıklar göstermiş ve toplumsal hayatın evriminde önemli izler bırakmışlardır. Çalışmanın temel hedefi, insanlık için önemli bir kırılma noktası olan endüstri devriminin sonuç ürünlerinden biri olarak lojmanların farklı coğrafyalarda gösterdikleri farklılıkları ve ortak özellikleri anlama çabasıdır.

2. ENDÜSTRİLEŞME VE KONUT SORUNU

Bu bölümde Batılı Dünya’da sanayi devrimi sonrasında kentte meydana gelen değişiklikler ve konut tipolojilerindeki evrim eşik oluşturan örnekler ekseninde tartışılacaktır.

2.1 Sanayi Kentinin Doğuşu

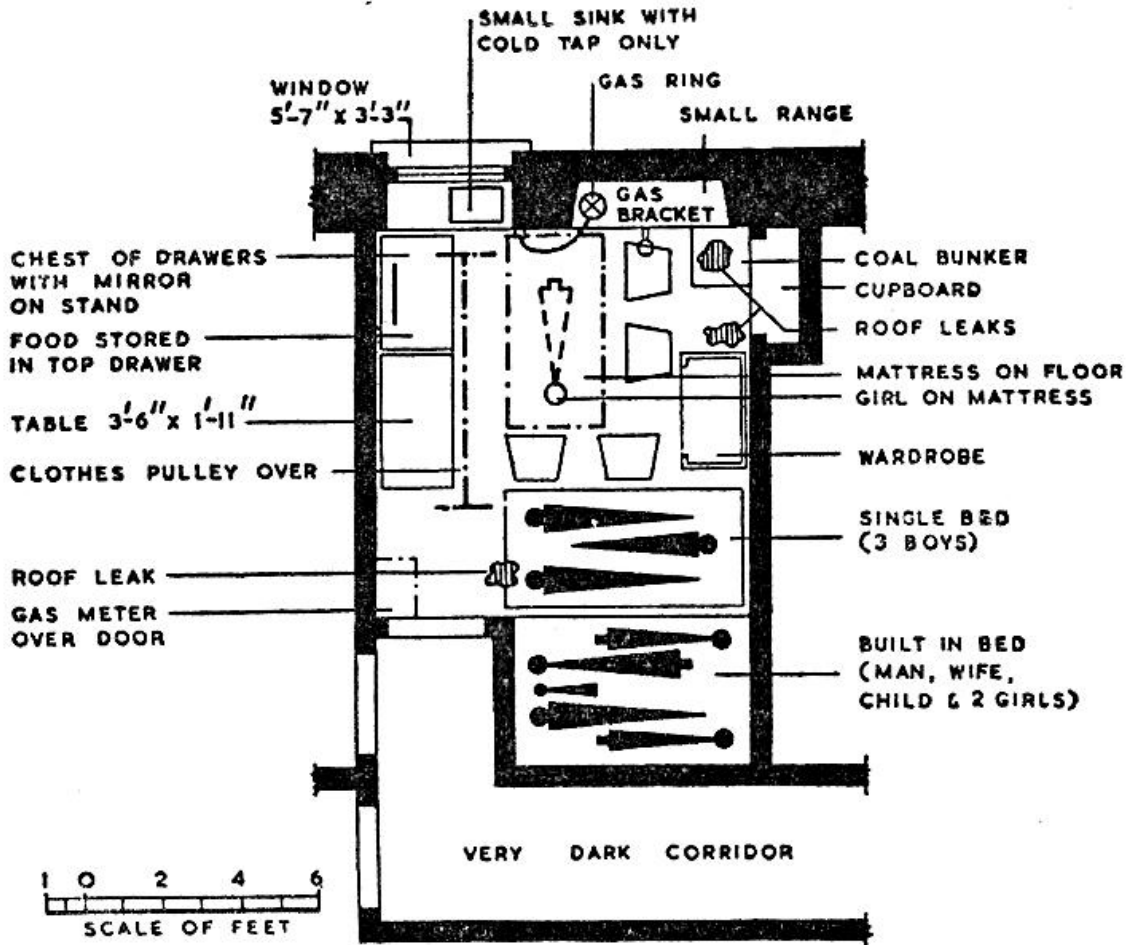
Kapitalizmin; Batılı dünyada ticaretten sanayi kapitalizmine evrilmesi 18. yüzyılı bulur. Özellikle 19. yüzyılda hız kazanan sanayi kapitalizmi zamanla mekanı ve kenti de dönüştürür. En gözle görünür değişim nüfus artışında yaşanır. Ölüm oranının ilk kez doğum oranının altına düşmesiyle nüfus dağılımının da dengesi bozulur. Genç nüfusta ciddi bir artış olur. Nüfusun artışı değişen ekonominin ülkedeki dağılımını da etkiler. 18. yüzyılın başında teknolojiye hızlı ilerlemeler endüstriyel üretimde çok büyük bir artışa sebep olur (Örneğin İngiltere’de demir üretimi 1740’da 17 bin ton iken bu rakam 1830’da 650 bin tona yükselmiştir). Yeni endüstrilerdeki bu gelişim ve bu endüstrilerin büyük fabrikalarda istihdam alanı oluşturması birçok ailenin tarımsal bölgelerden bu endüstriyel alanlara doğru göç etmesine sebep olmuştur. Böylece mevcut kentlerde beklenmedik nüfus artışları yaşanırken yeni sanayi kentleri de doğmuş olur (Benevelo, 1982).

Şekil 2.1 : 18. yüzyıl sanayi kenti

Sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu yeni nüfusun şehre göç etmesi beraberinde kentleşmeyi getirir ve İngiltere'den başlayarak tüm Avrupa'da yeni işçi mahalleleri oluşmaya başlar. Önce şehir içindeki sanayi bölgelerine yakın kurulan bu mahalleler daha sonra sermaye sahibi burjuva sınıfı tarafından tehlikeli görülür. Zamanla ya bu burjuva sınıfı kent çeperlerine kaçar, ya da kendisi merkezde kalarak, işçi mahallelerini dışarı çıkartır. Her iki durumda da çalışan işçi sınıfı ile burjuva sınıfı yan yana ama birbirine nüfuz etmeden yaşamaya başlar (Bumin, 1986).

Kentlerdeki bu ikili sınıf ayrımını ilk olarak Eflatun M.Ö. 3. yüzyılda *Devlet* adlı eserinde dile getirmiştir. Eflatun'a göre kent -küçük ya da büyük olsun- ikiye bölünmüştür: Fakir'in Kenti ve Zengin'in Kenti. Eflatun bu iki kentin sürekli savaş halinde olduğunu söyler. Disraeli'nin 1845 yılında yazdığı *Sybil or The Two Nations* romanı ise Endüstri Devrimi sonrasındaki İngiliz kentlerindeki bu ikiye bölünmüşlüğe dikkat çeker. "*Sybil or The Two Nations*"da Disraeli, Eflatun'un kentteki işçi sınıfı – burjuva uçurumuna göndermede bulunur ve İngiltere'deki işçi sınıfının ağır yaşam şartlarını anlatır.

Şekil 2.2 : 18. yüzyılda İngiltere'de bir barınma ünitesi

2.2 Konut Sorunun Temellendirilmesi ve İlk Tepkiler

Modern kentin ortaya çıkışı, üzerinde çeşitli teoriler üretilmiş bir kırılma noktasıdır. Benevelo'nun *The Origins of Modern Town Planning* kitabında modern kent planlamasının 19. yüzyılda ortaya çıkış süreci ve nedenleri irdelenir. Benevelo Modern Kent Planlaması'nın doğuşunun ekonomik ve teknik gelişmeler sonrasında oluşan sanayi kentinin doğuşuyla eş zamanlı olmadığını belirtir. Sanayi kentinin olumsuz koşullarının toplum üzerindeki etkilerinin gözle görülür bir hızla ortaya çıkması sonrasında bu durumu düzenlemek üzere bir takım tepkiler oluştuğuna dikkat çeker. Bir başka deyişle, modern kent planlaması, sanayi kentinde baş gösteren sorunlara çözüm arayışlarından biri olarak ortaya çıkmıştır.

Sanayi kentlerinin temel sorunlarından biri nüfus artışıdır. Endüstrileşme sürecinin konut üzerindeki en belirgin etkisi nüfusun çoğalması aracılığıyla olmuştur. Endüstri Devrimi sonrasındaki nüfustaki bu hızlı yükseliş nüfusun ülke içindeki dağılımında da radikal farklılıklar oluşturmuş, kontrol dışı oluşan bu büyümenin ürettiği uygunsuz koşullar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Köyden kente göç, bu eşitsiz dağılımının en önemli nedenlerinden biri olmuştur.

19. yüzyılda, Endüstri Devrimi sonrası Avrupa'daki sanayi kentlerinde ortaya çıkan tablo çeşitli kaynaklarda şöyle tarif ediliyordu: İşçi aileleri, yaşadıkları kırsal alanlardan, kurulan sanayi merkezlerine taşınıyordu. Bu aileler kentteki mevcut boş evlere ya da kentin çeperlerinde yapılan yeni evlere yerleşiyorlardı. Her iki durum çeşitli olumsuzlukları beraberinde getiriyordu.

Ortak olumsuzluklardan ilk göze çarpanlar aşırı küçük daireler ve sağlıklı yaşam koşullarıydı. Merkezdeki mevcut evlerin çevresindeki yoğun nüfus artışının yarattığı kalabalık nedeniyle sokaklar çöplerle dolmaya başlarken çocuklar, yayalar ve hayvanlar sokaklarda hareket edecek alan bulamaz hale gelmişlerdi. Fabrika yakınlarındaki yerleşimler ise ulaşım kolaylığı açısından ilk bakışta avantajlı gözükseler de fabrikaların dumanlarının havayı kirletmesi ve çeşitli atıkların suya karışması gibi faktörler yüzünden yaşanılabilirlikten uzaktaydılar.

19. yüzyıl Avrupa şehirlerinin çevresinde ve içinde kümelenen gelişimleri konu edinen konut literatürü, sıkışık, ışsız, havasız, güneşsiz, altyapı donanımından ve servis imkanlarından yoksun, salgın hastalıklara açık, elverişsiz barınma koşullarının örnekleri ile doludur (Bilgin, 1990).

Şekil 2.3 : İngiltere'den geç 19. yüzyıl toplu konut örneği

Bütün bu dönüşümler özetle herşeyden önce beklenmedik bir konut gereksinimine işaret ediyordu. Sözü edilen nüfus artışının ve yoğunlaşmasının olduğu kentlerin mevcut konut stokları bu ölçüde bir gereksinmeye yanıt verebilecek durumda değildi. Bunun sonucu olarak da, sanayileşmeye öncülük eden ülkelerde ekonomik, politik ve kültürel sistemlerin bu soruna çözüm üretebilmek için köklü bir biçimde dönüşmesi, toplumsal olarak yeniden inşa edilmesi gerekiyordu.

Sanayi kentlerindeki olumsuzluklara karşı ilk tepkileri, sanayileşmenin başını çeken İngiltere ve Fransa'da Robert Owen, Edwin Chadwick, St. Simon, Charles Fourier, Etienne Cabet ve Jean Baptiste Godin gibi isimler vermiştir. Bu grubun en dikkat çekici özelliği zihinlerindeki ideal kentleri sadece yazıp çizmekle yetinmeyip, aynı zamanda pratik olarak da hayata geçirmeye çabalamalarıdır. Planlamayla ilgili fikirleri çoğu zaman ilkel de kalsa, en basit şekliyle kent planlamasının politikanın bir parçası olduğunu ve bu yüzden basit bir planlama sorununa indirgenemeyeceğini

göstermişlerdir (Benevelo, 1982). Modern kent planlanmasının temellerini oluşturacak fikirlere öncülük eden bu isimler, hem kuramsal hem de pratik olarak etkili söylemler geliştirmeye çalışmışlardır. Geliştirdikleri önerilerde kentlerdeki mevcut durumun ötesinde eşitlik, kamusal paylaşım, kolektif etkinlik kavramları üzerinde yoğunlaşmışlar ve bu kavramları üretim, sosyalleşme ve yaşam mekanlarını bir arada içeren model yerleşkeler bazında yaşama geçirmeye çalışmışlardır (Aritan, 2004). Bu açıdan bakıldığında modern kent planlaması sadece görsel olarak ele alınan bir mekan planlaması değil, aynı zamanda bu mekanı tanımlarken daha demokratik bir toplum yaratmanın da arayışı olmuştur.

Kent planlanmasını sadece mekansal bir müdahale olarak değil, çeşitli boyutları olan toplumsal bir müdahale olarak ele alan Galli reformcu ve sosyalist Robert Owen'ın ideal "Kooperatif Yerleşimi" önerisi sosyal, ekonomik ve bina planlaması düşünüldüğünde bir çok detayın bir arada düşünülmüş olduğu ilk modern planlama örneği sayılabilir (Benevelo, 1982). Owen, ideal Kooperatif Yerleşimi'nin mekansal organizasyonunda merkeze rahatça yemek pişirilebilecek bir mutfağın ve yemek salonlarının bulunduğu ana binayı konumlandırır. Bu binanın sağında kreş, eğitim odaları ve ibadethanenin bulunduğu bir bina, solunda ise okul, komite odaları ve kütüphanenin olduğu bir bina vardır. Binalar arasındaki boş alanda ağaçlarla çevrili rekreasyon ve spor sahaları bulunur. Meydanın üç tarafında evli ve iki çocuklu aileler için dört odalı konut blokları vardır. Dördüncü taraftaki binada yurtlar ve ikiden fazla çocuklu aileler için konutlar bulunur.

Owen'ın bu planı mekansal organizasyonu tanımlamakla sınırlı kalmaz, aynı zamanda sosyal hayatın da nasıl sürdürülmesi gerektiğini anlatır. Ona göre üç yaşının üzerindeki çocuklar okula başlamalı ve ortak alanlarda yemek yemelidirler. Yemek zamanlarında ve diğer boş zamanlarında aileleriyle vakit geçirebilirler fakat ailelerinin yanında değil yurtlarda kalmalıdır, böylece okulda iyi bir eğitim alacaklar ve de ailelerinden edinebilecekleri kötü alışkanlıklardan kurtulup ait oldukları komünite için en iyi şekilde yetiştirilmiş birer birey olacaklardır. Daha büyük çocuklar ise bahçe ve üretim işleri ile ilgili eğitilmeli, erkek olanların tümü tarım, üretim veya komüne fayda sağlayabilecekleri diğer alanlarda çalıştırılmalıdırlar.

Kadınların da komünite içinde çalışmaları önerilir: İlk olarak, bebeklerine bakmalıdırlar ve evlerini düzenli tutmalıdırlar. İkinci olarak, toprağı işlemeliler ve komün mutfağı için sebze yetiştirmelidirler. Üçüncü olarak, günde dört-beş saati aşmamak koşuluyla kendilerine uygun farklı üretimlerde çalışmalıdırlar. Dördüncü olarak, kurum için kıyafet dikmeliler ve beşinci olarak da, ortak alanların düzenini sağlamalıdırlar. Owen bütün bunların uygulanması sonucunda, fakir halkın eğitilerek

ve daha sağlıklı yaşam koşulları sunularak yapılacak olan üretimin daha verimli ve sağlıklı olacağını düşünmektedir. Bu düşüncelerini bir takım finansal şemalarla da destekleyerek bütünüyle düşünülmüş görünen ideal bir “Kooperatif Yerleşkesi” tahayyül eder.

Owen’ın planı sanayi kentlerinin oluşumu sürecindeki problemlere eşitlik, kamusal paylaşım, kollektif etkinlik gibi çözüm önerilerinin çıkış sürecini ve sosyalist modernleşmeye özgü artı değerlerin eşit kullanımı, sınıfsız toplum, işçi merkezilik gibi temel bazı kavramlarla kurulan bir düzenin izlerini göstermektedir. Fakat bugünden bakıldığında bu kadar karmaşık bir yapıyı basit formüllerle çözmeye çalışması ve bu çözümünde otorite baskısı ve kişisel özgürlükler gibi temel sorunları göz ardı etmesi açısından zayıflıkları da göze çarpar.

Bu ütopyelerinin günümüzden bakıldığında aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi’nin bazı uygulamaları özellikle Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) yerleşkeleri için ilk örnekleri teşkil ettikleri göze çarpar. Fakat KİT Yerleşkeleri’nde bu ütopyalardan farklı olarak devlet mülkiyeti her zaman esastır. Bu anlamda ütopyaların devletçi olmayan bir sosyalizm anlayışını benimsediği; Cumhuriyet’in KİT Yerleşkeleri’nin ise devletin sosyal bir belirleyici ve örgütleyici olduğu Sosyalist/Marksist anlayıştan izler taşıdığı söylenebilir (Aritan, 2004).

19. yüzyılın ilk yarısında gelişen sosyalist ütopyalar, Marx ve Engels’in kaleme aldığı “Komünist Manifesto”da ve Engels’in kendi kaleme aldığı “Konut Sorunu”nda da yer alır. Özellikle Engels başlarda ütopyacılara desteklemektedir ancak daha sonra onların sorunun temelini gözden kaçıran ve somut çözümlere yönelen yüzeysel yaklaşımlarını eleştirmektedir. Ona göre asıl sorun sanayi kapitalizminin ilişkiler ağının ve bu ağı yansıtan, besleyen kentlerin yok edilmesi ve kırsal sosyalist dönüşümü ile kent-kır ayrımının kaldırılmasıdır. Bu durumu şöyle anlatır:

“Konut sorunu, ancak, toplum, en aşırı noktasına günümüz kapitalist toplumu tarafından getirilmiş olan kent ve kır arasındaki karşıtlığın ortadan kaldırılmasına doğru bir başlangıç için yeterince değiştirilebildiği zaman çözümlenebilir. Bu anti-tezi ortadan kaldırmak bir yana, kapitalist toplum tam tersine, onu günbegün yoğunlaştırmak zorundadır... ...Konut sorununun çözümü ile toplumsal sorunun çözümü değil, ama toplumsal sorunun çözümü ile, yani kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması ile ancak konut sorunun çözümü mümkün olmaktadır. Konut sorununu çözümlmeyi isterken aynı zamanda, modern büyük kentleri kurmayı arzulamak bir saçmalıktır. Oysa modern büyük kentler ancak kapitalist üretim biçiminin

ortadan kaldırılması ile ortadan kaldırılabilir. Ve bir kez bu süreç başladıktan sonra her işçiye kendi küçük evini sağlamaktan oldukça başka diğer konular olacaktır.” (Engels, 1977)

Engels'in ortaya koyduğu bağlamda sosyalist kentler tam olarak ütöistlerin kentleri gibi de olmamalıdır; çünkü ona göre hem konutların mülkiyetini edinme Sosyalizm açısından pek mantıklı değildir hem de özellikle fabrikaların tek bir şahsın mülkiyetinde olması durumunda fabrikalara bitişik konutlar işçiler açısından direnç kırıcı bir pazarlık kozu olabilmektedir (Bumin, 1986).

Engels, Proudhon'un¹ önerdiği bu sorunlu süreci şöyle eleştirmektedir:

“...Konut sorununu çözmede, Proudhon tarafından önerildiği şekilde ilk bakışta göz kamaştıran, ancak daha yakından incelendiğinde son derece yetersizliği ortaya çıkan, bir diğer yol daha vardır. Proudhon, kiracıların taksit planıyla alıcılara dönüştürülmesini, yılda ödenen kiranın belirli bir meskenin satınalma ödemesinin bir taksidi olarak kaydedilmesini, ve böylelikle belirli bir zaman sonra kiracının ev sahibi haline gelmesini önermektedir...

...işçilere yıllık taksitlerle ödenecek küçük meskenler satarak onlardaki bütün devrimci ruhu boğmaya, ve aynı zamanda bu mülk sayesinde onları çalıştırdıkları fabrikaya bağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Proudhon planı işçi sınıfına herhangi bir refah getirmekten uzak olduğu gibi, doğrudan doğruya onun aleyhine dönüşmüştür...” (Engels, 1977)

Engels'e göre büyük kentlerde herhangi bir konut darlığını giderecek mesken için yeterli bina zaten vardır. Devletin bu evlerin toplumun sadece %10'luk dilimi² olan mevcut sahiplerinin mülksüzleştirilmesiyle, yani bu evleri kamulaştırıp, onların evlerine evsiz işçileri ya da bugünkü evlerinde aşırı derecede kalabalık olan işçilerin yerleştirilmesiyle sorun kolayca çözülmüş olacaktır.

¹ "Mülkiyet Nedir? ve Adaletin ve Hükümetlerin Temelleri Üzerine Araştırmalar" gibi makalelerin yazarı olan Proudhon, mülkiyetin yalnızca soygunun, yağmalamanın ve hırsızlığın bir biçimi olduğunu söyler. Proudhon, adaletin gereklerinden hareket ederek özel mülkiyete karşı çıkar. Mülkiyet insanların zararınadır; çünkü işsizliği, üretim fazlasını, iflasları, yıkımları o doğurur. Proudhon, bir yandan özel mülkiyete karşı çıkarken bir yandan da, kolektif mülkiyet kavramını eleştirir. Ona göre, liberal rejimde güçlüler zayıfları sömürmekte, komünist rejimde ise zayıflar güçlüleri ezmektedir bu nedenle mülkiyet olmamalıdır. Fakat daha sonraları devlete olan nefreti ona ünlü aforizmasını unutturacak ve bu kez özel mülkiyetin "devletin tahakkümüne karşı en önemli kale" olduğunu beyan edecektir.

² İngiltere'de 1914'ten önce nüfusun %90'ından fazlası kendi konutlarında yaşamıyordu (Muthesius, 1992).

Burada dikkat çekici olan Marksist düşüncenin ütopistlerin tersine devlet kontrolünü öncü kılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Marksist düşüncenin özellikle 30'larda benimsediği devletçi anlayış nedeniyle Cumhuriyet Türkiye'si ile de bazı paralellikler gösterdiği görülür. Fakat Kamu İktisadi Teşekkülleri yerleşkeleri kenti büyük sorunun bir parçası olarak gören Marksist yaklaşımın tersine konutlu özerk yerleşimlerdir.

2.3 19. Yüzyılda Farklı Coğrafyalarda Konutun Evrimi

İngiltere 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Avrupa'daki sanayileşmeye ilk sahne olan, onun dinamizmi ve sorunları ile ilk karşılaşan ülke olmuştur. Almanya ise aynı süreci 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşamaya başlamış, kısa zamanda da dünyadaki diğer öncü ülkeler arasına katılmıştır. Çarlık rejiminden sosyalist ve giderek komünist sisteme radikal bir geçiş yapan Sovyet Rusya ise İngiltere ve Almanya'ya oranla sanayileşme ile çok daha geç tanışmıştır.

Bu bölümde sanayileşme süreçlerini farklı dinamiklerin etkisinde yaşayan ve farklı kaynaklardan beslenen, görünüşte birbirine benzeyen, fakat sorunlarla karşılaşan bu üç ülkedeki konutun dönüşüm evreleri ve sonuçları incelenecektir. Bu sonuçların tezin asıl araştırma konusu olan Cumhuriyet sonrası Türkiye'deki toplu konut üretim süreçlerini daha iyi anlayabilmek için yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu modelleri içinde biçimlendiği koşullarda, öncesi ve sonrasıyla, alternatifleriyle değerlendirebilmek, ithal edilmelerinden sonra nasıl kendi ortamlarında dönüştüklerini ve bünyeye uydurulmaya çalışıldıklarını anlamamıza yardımcı olacaktır.

İngiltere'de toplu konutun³ tam olarak ne zaman ortaya çıktığını kesin olarak saptamak zordur. 18. yüzyılın sonlarına doğru büyük ölçekli endüstrileşmenin başlaması ile şehirlerdeki büyük konutların avlularında ya da bahçelerinde bir ya da iki odalı, tuvaleti, suyu ve sokaktan girişi olmayan küçük konutların mantar gibi çoğaldığı görülür. 1850'lerden itibaren İngiltere'nin zenginleşmeye başlamasıyla birlikte çalışan sınıfların ve hatta alt gelir gruplarının gelirlerinde görülen düzenli artış, bu eski tip küçük konutu yeterli bir standart olmaktan çıkartmıştır. Bu tarihten sonra standart konut, en azından 60 yıllık bir süre için, 3-4 metre genişliğinde, 7-10

³ Toplu konut ve sosyal konut arasında temel bir farklılık vardır. Toplu konut terimi öncelikle, kapitalist "konut pazarı" ya da "konut endüstrisi"nin ürettiği konut yerleşimlerini ifade eder. Diğer taraftan sosyal konut ise devlet, yerel yönetim ya da bazı sosyal kurumlarla sınırlı bir üretimi ifade eder ve kapitalist pazarın en azından kısmen dışındadır (Muthesius, 1992).

metre derinliğinde, iki katlı ve dört odalı üniteye dönüşmüştür. Ancak en önemli standart ya da değer, konutun sahip olduğu içerik olmuştur; bir ünite bir ailenin bütün fiziki ihtiyaçlarını karşılamalıydı. Buradaki en dikkat çekici gelişme, İngiltere'de çekirdek ailenin yaygınlaşmasıydı (Muthesius, 1992).

Bu gelişmeler sonrasında mevcut konutlardaki yetersizlikler ve kötü yaşama koşulları nedenlerinden dolayı ihtiyaç duyulmaya başlanan yeni konutlar için kentsel arsa gereksinimi ortaya çıktı. İngiltere'de bu sorun kent dışındaki alanlar, fabrikalar ve onların çevrelerinde kümelenen ikamet semtleri aracılığıyla tarım arazisi olmaktan çıkarak imarlı alanlara dönüştürülen arsalarla karşılanmaya çalışıldı (Bilgin, 1990). Ortaçağdan beri süregelen ve 18. yüzyıldaki tarım devriminin dinamiği ile hızlanan "çitleme hareketi" (enclosure movement) İngiltere'de bir çok küçük tarım toprağını ve otlığı büyük çayrlara dönüştürmüş, böylece arazi mülkiyeti birimi, bir veya birkaç mahalleyi barındırabilecek ölçeklere ulaşmıştı (Sutcliffe, 1983).

Konut alanında arsa sorununu ya da finans ve maliyet sorununu ön plana çıkaran reform önerileri başlıca iki eğilimi oluşturuyordu. Örneğin Eberstad'a göre çoğaltılamayan bir mal olan toprağın spekülasyonu diğer ürünlerin spekülasyonundan farklı, telafi edilemeyen sonuçlar doğuruyordu. İktisatçı Voigt ise işlevi değiştirilerek yeniden üretilen toprağın (örneğin tarım arazisinin imara açılması) diğer mallardan farklı olmadığını, konut sorununun kaynağının ücretlerle yapı maliyetleri arasındaki dengesizlikten kaynaklandığını söylüyordu. İşçi sınıfına dahil olan ailelerin büyük çoğunluğu bir konutu kiralamak için gelirlerinin 1/4'ü ya da 1/5'ini ödemekteydiler. Böylesi düşük maliyetleri karşılayabilmek ancak büyük ölçekli üretimle, ayrıca da hem yapı malzemelerinin hem de inşaatın standardizasyonu ile mümkün olabilirdi (Muthesius, 1992).

Bütün bu gereksinimler İngiltere'de "sıra ev" karakterinin kitlesel olarak üretilmesini tetiklemiştir. İngiliz şehirlerinin endüstrileşme öncesinde surlarla çevrili olmaması ve daha önce değinilen toprak mülkiyeti düzeni kentin dışarı doğru yayılmasının kolaylaştıran özelliklerdir (Sutcliffe, 1983). Bunlar tek tek evlerin yanyana yapılmasıyla değil, ada, cadde hatta mahalle ölçeğindeki girişimler aracılığıyla üretilebiliyorlardı. Sıra evler 1860'lara kadar yaygın olan yerleşme düzenlerinde, birbirine paralel iki ev dizisi olarak aralarında hiç boşluk kalmayacak şekilde, sırt sırta yaslanacak şekilde tasarlanıyorlardı. Dolayısıyla ancak bir cepheden ışık ve hava alabiliyorlardı. Üstelik yapı yoğunlukları da çok yüksek olduğundan ışık ve hava alabilen tek cephe de dar bir sokağa açılıyordu (Bollerey, 1977).

1850'lerden itibaren devletin inşaat yasalarını geliştirmesiyle yeni konutların çevresindeki minimum mekan büyüklükleri, yoğunlukları yasalarla tanımlanmış oldu. Fakat kapitalizmin ürettiği konutlar en düşük gelir grubunun ihtiyacını karşılamıyordu ve bu kesim daha eski ve yıpranmış konutlarda ikamet ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'na kadar devletin ve yardım kuruluşlarının çabaları bu sorunları çözmede etkili olamadı. Fakat Birinci Dünya Savaşı bu durumu kesin olarak değiştirdi ve devlet yerel yönetimi mali desteğe ve kiralari dondurmaya zorlayan, toplu konut yapımını yönlendiren yasalar çıkarttı (Muthesius, 1992).

İngiltere'ye oranla daha geç sanayileşen fakat güçlü bir devlet yapısına sahip olan Almanya'da ise sanayi kentinin artan konut sorununa ilk çözüm olarak ortaya çıkan tipoloji sıra ev değil "Kira Kışlası Konutları" olmuştur. Almanya'daki dışa doğru yayılmayı önleyen toprak mülkiyeti yapısı da bu tipolojiyi destekleyecek nitelikteydi. Bu bina tipi tarihi kent çekirdeğini dairesel biçimde kuşatan ve oradan da bitişik nizam yapılaşma ile imara açılmamış yeni genişleme alanlarına doğru yayılan yüksek yoğunluklu yeni bir şehir formunun habercisiydi (Fehl, 1992).

İngiltere'deki gibi yatay yayılmanın yarattığı denetlenemeyen görüntülerle kıyaslandığında, yüksek bloklar okunaklı gözükme ve sınırladıkları cadde ve bulvarları görkemli kılmaya elverişliydi. Ayrıca 18. yüzyılda askeri lojmanlar olarak inşa edilen görkemli bloklar, garnizon-şehir işlevini yitiren Berlin'de hem konut olarak kullanılmaya elverişli bir bina stoğu, hem de yenileri için bir yapı geleneği anlamına geliyordu. Konut bloklarının "kira kışlası" olarak adlandırılmasının da nedeni budur (Posener, 1982).

"Kira kışlası" 19. yüzyılın başlarından itibaren toplumun bütün sınıflarının kitlesel konut ihtiyacının sonucu olarak ortaya çıktı. Bu yapılar az sayıda çeşidi olan bir tip olarak inşa edilmiş, seri üretime özgü bir anlayışın ürünüydü. Adeta, üzerinde iyi çalışılmış bir "kira sağma makinası" idi.

Nüfusun yapı adalarında içiçe geçmesi, hali vakti yerinde olan kiracıların (tüccar, üst kademe, memur, subay vb.) caddeye bakan bölümlerinde, "küçük insan" olarak adlandırılanların (nitelikli işçi, satıcı, alt kademe memur vb.) daha sıkışık olarak iç avluların etrafında, en yoksulların da kiler, depo gibi bölümlerde birarada yaşaması anlamına geliyordu. Böylece mekanların tümü her koşulda değerlendirilmiş oluyordu. 1890'dan itibaren bir odada beş kişinin yaşaması hali resmi olarak "aşırı yüklenme" olarak adlandırıldı (Fehl, 1992).

Yukarıda bahsedilen örnekte olduğu gibi farklı gelir gruplarının aynı çatı altında toplanması, farklı sosyal tabakaların ikamet bölgelerinin, İngiltere'deki gibi keskin

sınırlarla ayrılmasını frenleyen bir eğilim oluyor; şehir yöneticileri de bu biraradalığın sosyal barışa katkıda bulunacağını ileri sürüyorlardı (Banik-Schweitzer, 1988). Fakat nüfusun sağlıklı kira kışlalarında üst üste yığılması hem kira kışlası sakinlerinin sağlığını tehdit ediyor, hem de uluslararası rekabet içinde olan endüstri açısından da üretkenliği azaltıyordu. Ayrıca, bir salgın hastalık kaynağı olarak kira kışlası şehirden ticaret ve sanayi aracılığıyla “hali-vakti yerinde” olan kesimleri de doğrudan etkiliyordu. Kira kışlasının ve kira kışlasına karşı yavaş yavaş oluşan cephenin ardında, 1890'lardan itibaren büyük şehirlerde güç kazanmaya başlayan sosyal demokrasinin hijyenik ve politik zemini vardı (Fehl, 1992).

Daha 19. yüzyılın ortasında başlayan bu reform çabaları meyvelerini yavaş yavaş verdi ve kamu yararına dönük ikinci konut piyasasını⁴ oluşturdu. Kamu yararını gözetken ikinci konut piyasası herşeyden önce dar gelirli yaygın kitlenin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulmuştu; ancak genellikle, endüstriyel olarak üretilmiş büyük kitleler anlamındaki “toplular konut” kavramı Almanya’da hiçbir zaman yerleşmedi. Birinci konut piyasasındaki konutlar özel sermaye tarafından kitlesel olarak üretilmesine rağmen hali-vakti yerinde müşteri grubu “kitle” tanımını şiddetle yadsıyordu. Buna karşılık dar gelirli kitleyi hedefleyen ikinci konut piyasası da “kamu destekli konut”, “halk konutu” ve “sosyal konut” gibi kavramları tercih ediyor, yani kendini üretim ölçeği yerine hedefleriyle tanımlamayı seçiyordu (Fehl, 1992).

Avrupa’ya oranla sanayileşme ile çok daha geç tanışan Sovyet Rusya’da kısa zamanda hem Avrupa’daki gibi var olan kentler büyümüş, hem de çok sayıda yeni sanayi kenti ve yerleşkesi kurulmuştu. Üstelik tüm bunlar yeni sosyalist devletin getirdiği büyük dönüşümler eşiğinde yaşanmıştı. Özellikle özel mülkleri, her tür kentsel yatırımı ve zamanla da tarım arazilerini kamulaştıran yeni devlet bir yandan da ülkeyi çeşitli ekonomik alanlara ayırmış ve bu alanlarda büyük ölçekli planlamalarla bir çok sanayi yerleşimi oluşturmuştu (Tafari & Dal Co, 1986).

Sovyet Rusya’daki bu sanayileşme sürecinin Avrupa’dan farklılaştığı iki önemli nokta vardır. Bunlardan birincisi dönüşümün tamamıyla sosyalist devletin kontrolünde ve

⁴ Alman konut reformu 19.yy.’ın ortalarından itibaren kira kışlası şehir formuna karşı amansız bir mücadele yürüttü. Bu reform çabaları meyvelerini yavaş yavaş verebildiler çünkü bütün hedefleri ve önlemleri egemen tip olan “kira kışlasının” rantabilitesini sorguya çekmekle işe başlıyordu ve de arsa ve gayrimenkul sahiplerinin amansız direnciyle karşı karşıya kalıyordu. İlk kez yüzyıl dönümü ile birlikte konut reformu elverişli bir zemin bulmaya başladı ve ikinci konut piyasası oluştu (Fehl, 1992).

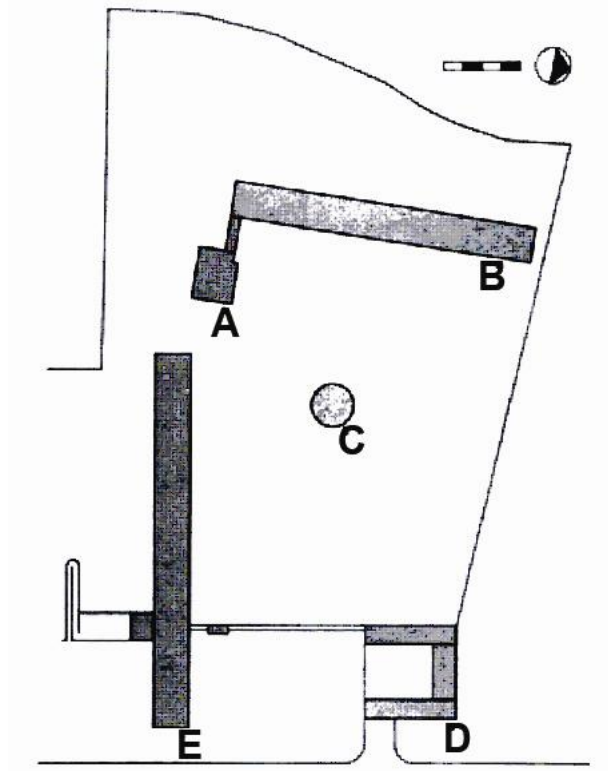
bir devrim⁵ ile yaşanması, bir diğeri ise bu dönüşüm sırasında modern sanayi ve mimarlık yaklaşımının çok güçlenmiş olmasıdır.

Avrupa'da endüstrileşmenin kent ve konut üzerindeki etkilerini göstermeye başladığı süreçte, mimar ve şehirci gibi mekan üzerinde uzmanlaşmış mesleklerin bu süreç içindeki yeri henüz belirlenmemiştir. Konut alanlarının denetiminde tıp ve iktisat bilgisi belirleyici rolü oynuyordu (Bilgin, 1990). Fakat Sovyet Rusya'da Shchusev, N. Markovnikov, Golosov Kardeşler, K. Melkenov, Vesnin Kardeşler, M. Ginzburg, El Lissitzky, M. Okhitovich, N. Ladovsky, A. Pasternek, Dokuchaev gibi mimarlarla, V. Tatlin, K. Malevich gibi sanatçılar bu dönüşüm sürecinin önde gelen isimleridir. Burada özellikle M. Ginzburg üzerinde durmak gerekir. Hızlı sosyalist kentleşmeye, kent ve kırsal daha çok kent lehine birleştirmeye ve var olan ya da yeni oluşturulacak kent merkezlerini disurbanist bir yaklaşımla dağıtma yönünde düşünceleri olan Ginzburg lineer kent kurgusu üzerinde yoğunlaşır. Yani var olan kent merkezlerinde sadece kültürel mekanların, üniversitelerin, temel kamusal yapıların bırakılmasını ve yaşama birimlerinin merkezden çıkan lineer homojen akslar üzerinde geliştirilmesini, bu akslar üzerinde belirli aralıklarla komünal (sosyal) merkezlerin kurulmasını öngörür (Miliutin, 1974).

Bu komünal yerleşke önerilerinin başında ise Ginzburg'un Narkomfin Komün Evleri gelir (1928-1930). Narkomfin Komün Evleri tam anlamıyla bir "Dom Kommuna" (kollektif ev) olmasa da, mevcut burjuva hayatından komünal yaşam tarzına geçmek için sosyal bir kondansatör olmuştur. Narkomfin'in farklı sosyal gruplar için farklı tipolojiler içermesi burjuva hayatına gösterilen bir hoşgörüden çok, mimarlığın dönüştürücü özelliklerini kullanarak, burjuvanın tamamıyla sosyal konutlarda yaşayacak iyi sosyalist vatandaşlara dönüştürülme sürecidir (Buchli, 1999).

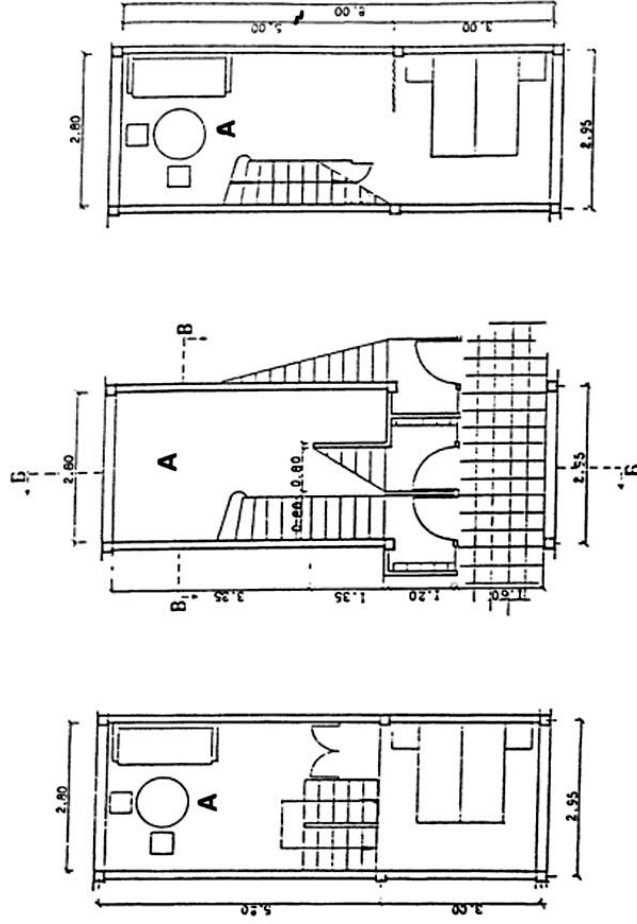
Narkomfin Komün Evleri'nin orijinal programı dört farklı bloktan oluşur (Bkz. Şekil-2.4). İlk olarak ana yapı olan ve farklı tip konut ünitelerini içeren (F, 2-F, K, ve yurtlar) yaşama bloğu (B), ikinci olarak komünal mutfak, yemek odası, komünal jimnastik salonu ve kütüphane gibi sosyalleşme mekanlarının olduğu ve konut bloğuna kapalı bir köprüyle bağlanmış komünal blok (A), üçüncü olarak çamaşırhane bloğu (D) ve son olarak da hiç bir zaman inşa edilememiş olan kreş binası (C).

⁵ 1917 Ekim Devrimi ile Çarlık rejiminden Sosyalist, ve daha sonra giderek Komünist sisteme radikal bir geçiş yapan Rusya'daki sanayileşme süreci Avrupa'dan farklı olarak geçmişle bağlarının daha net bir biçimde koparıldığı bir süreçtir.

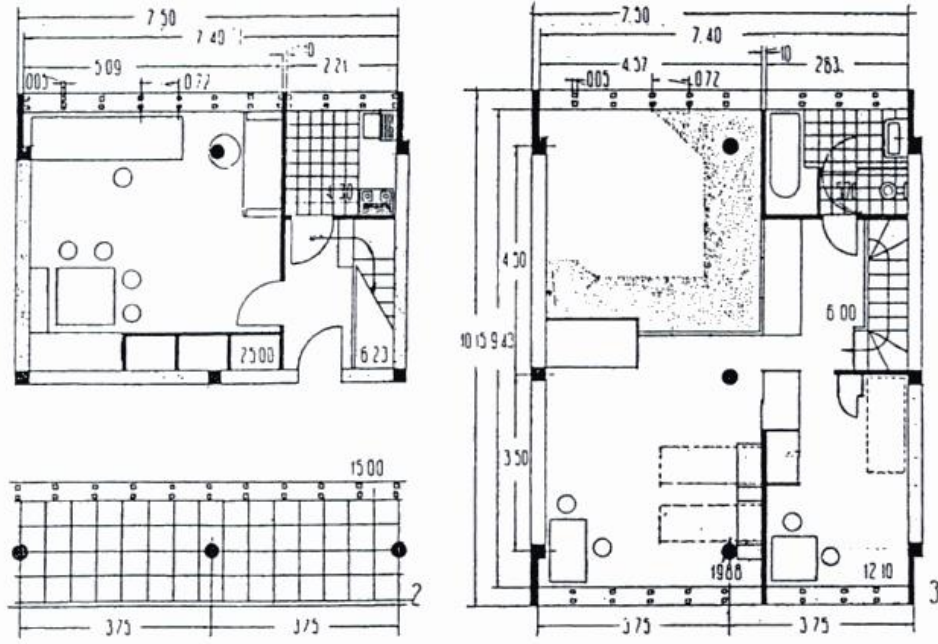

Şekil 2.4 : Narkomfin Komün Evleri vaziyet Planı

Sosyalist düşüncenin en saf dışavurumu olan F tipleri en temel ihtiyaçlara cevap verdiği iddia edilen yaşama üniteleridir. Bu üniteler uyumak için bir yatak nişi, kişisel hijyen için duşlar ve yemek ısıtmak için (pişirmek değil) bir nişten oluşuyorlardı. Ön kısımda ise entelektüel çalışmalar için beş metre yüksekliğindeki ortak oda vardır. Uyuma mekanıyla ortak çalışma mekanı arasında bölücü bir duvar yoktur, Ginzburg bu durumun sağlıklı bir hava sirkülasyonu için gerekli olduğunu belirtir. Tek kapalı hacim duş ve tuvaletlerdir. Ginzburg mekanlar arasında bölücü duvarlar olmaması ve dışarıya açılan büyük pencereler sayesinde, dış dünyadaki doğanın ve gün ışığının içeride güçlü bir şekilde hissedildiğini ve iç mekanın dışarıda onu çevreleyen doğal ve sosyal dünyadan kopmadığını söyler (Buchli, 1999). K tipleri ise F tiplerinden farklı olarak mevcut burjuva alışkanlıklarını sürdürenler için yapılmıştır. Bu üniteler tamamiyle kendi kendilerine yetebilecek şekilde tasarlanmıştır. Küçük ama bağımsız bir mutfak, banyo ve ayrı bir çocuk odası bulunur. Fakat F tiplerinde dikkat çekici olan özellik uyuma ve çalışma mekanlarının yine dışarıdaki dünyayla mümkün olabildiğince ilişkili olması ve böylece içe dönük burjuva hayatından komünal yaşama doğru bir dönüşümün tetiklenmesidir.

Şekil 2.5 : F tipi konut planları

Şekil 2.6 : K tipi konut planları

Öte yandan Narkomfin’de daha sonra yapılan 2. Bloкта (E) F tipi yerine çok odalı üniteler kullanılır ve ilk blokta da özellikle Stalin döneminde K tipine dönüş yaşanır; tüm bunlar Sovyet Rusya’da bile tam anlamıyla komünal bir yaşantının mutlak bir biçimde benimsenmediğini ortaya koyar. Üstelik Narkomfin çok radikal olmayan ve konutlarda seçenekler sunan bir yarı yerleşkedir (Buchli, 1999). Corbusier bir mektubunda Ginzburg’a Moskova çevresindeki sanayi kenti yerleşkelerini yadırgadığını söyler. Ginzburg da yanıt olarak kibar ifadelerle kendilerinin Kapitalist Batılı bağlara sahip olmadıklarını ve yeni kurdukları sosyalist devlette geçmişle bağlarını daha net bir biçimde koparabildiklerini belirtir (Cooke, 1995).

Rusya, İngiltere ve Almanya’da toplu konutun doğuşunu genel hatlarıyla inceledikten sonra Türkiye’de konut dönüşümünün geçmişine bakacak olursak modernleşmenin ortaya çıkışına uzanmak gerekir. Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme sürecini ve bunun sonucunda konuttaki dönüşümü anlamak için kaçınılmaz olarak bu sürecin hammaddesini oluşturan Osmanlı Tanzimat hareketindeki modernleşme sürecinin genel çerçevesini tanımlamak gerekmektedir. Tanzimatı anlamak için gerekli bütünsellik bu çalışmanın çok ötesindedir, bu bölümdeki amaç sadece olası ipuçlarını bulabilmektir.

18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu sanayi öncesi bir ekonomik yapı karakteristiği taşımaktaydı: ekonomik durgunluk, tarıma dayalı bir üretim sistemi, mesleki uzmanlaşmanın olmayışı, coğrafi bütünlüğün sağlanamaması ve ülkenin genel görünümündeki yoksulluk, bu yapının en önemli özelliklerini oluşturunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nun durgun ekonomik ve sosyal yapısı, paranın tüm ülke çapında dolaşımını engellemişti. Halkın alım gücünün zayıflaması ve nüfusun az olması nedeniyle, büyük ölçekli sanayi üretimini gerçekleştirecek bir mal talebi de oluşmamıştı (Toprak, 1985).

Ayrıca Anadolu’nun iç yöreleri, pazara entegre olabilmek için demiryolunu beklemiş, meta üretimine geçememişti. Geçimlik yapı ancak kıyı bölgelerde ya da kervan yolları üzerinde çözülebilmişti. Bunların yanında, toplumdaki kapıkulu geleneği içinde “amele”nin sosyal statüsü her zaman küçümsenmiş, dolayısıyla devlete “kalem efendisi” olmak, ya da “kılıç kuşanmak” sanayi işçisi olmaya tercih edilmişti (Toprak, 1985). Bu demografik yapı ve sosyal sınıf içinde sanayi üretiminin ihtiyaç duyduğu mobilitesi olan bir işçi sınıfının oluşması da kuşkusuz olanaksızdı. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu’nun bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölümü 1. Dünya savaşı’na kadar 19. yüzyıl Avrupası’ndaki gibi köklü dönüşümlere sahne olmadı. Bu durumun öncelikli nedenleri olarak geniş toplum kesimlerini harekete geçirecek ve belirli merkezlerde toplayacak etkin bir

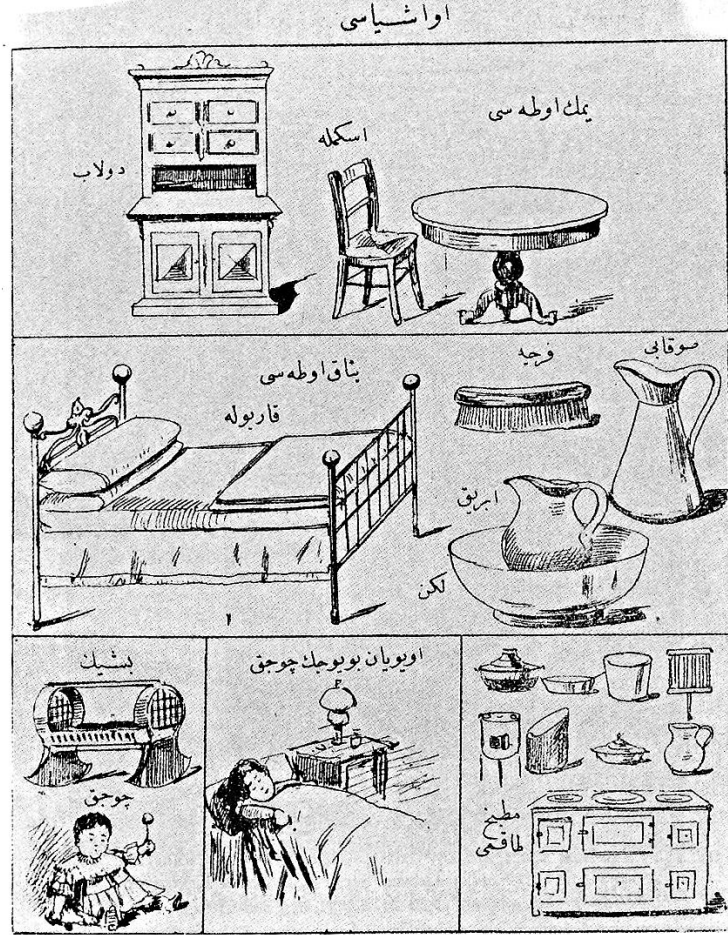
sanayileşme sürecinin yaşanmaması ve üretim alanında kayda değer bir dönüşüm olmamasıdır. Endüstrileşmenin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi daha çok ürünlerin dolaşım alanında, yani ticaretle kendisini gösteriyordu. Bu ülkelerdeki sınırsız ekonomik gelişme potansiyeli, sürekli genişleyen bir pazar gereksinimine neden oluyor, pazarı genişletmenin yolu da endüstrileşmemiş ülkelerle ticaret aracılığıyla oluyordu (Bilgin, 1990). Ticaret yoluyla oluşan bu etkileşim süreci insanlardan çok malların hareketi ile işlediğinden önemli nüfus hareketlerine yol açmamış, dolayısıyla şehirlerin dış formunu dönüştürecek etkiler yaratmamıştır (Bilgin, 1990). Ancak her ne kadar şehirlerde köklü bir değişim ortaya çıkarmasa da, endüstrileşme ve dış dünya ile kurulmaya başlanan ilişkiler, Osmanlı toplumunda bir değişimin habercisiydi. Bu durum toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından kaygı ve korkuyla karşılanmıştı, değişim Osmanlı toplumunun kolayca kabul edebileceği, aşına olduğu bir fenomen değildir.

Kimi kuramcılara göre Osmanlı toplumunda her şey zamanı dondurmak üstüne kurgulanmıştır. Çünkü değişim yok olma ile eşanlamıdır. Ahmet İnsel bu zaman anlayışını, “toplumsal evrimin tarihsiz kavranması” olarak tanımlamış (Tanju, 1999), Tanpınar da müslüman şarkta, doğrusal bir zamanın olmadığını “anlar”ın olduğunu söylemiştir (Tanpınar, 1956). Değişimin beraberinde getirecekleri çoğu zaman korkularla karşılanmış, yılların birikimiyle kemikleşen bu tavır yumuşatılması güç bir hal almıştır. Osmanlı öznesi için değişim kargaşa; kargaşa ise tam bir yıkılış, yadsıma ve yok oluş anıydı (İnsel, 1996).

18. yüzyıl ile birlikte Osmanlı’da bu katı tavrın yumuşadığı, yeniyle karşılaşmaların Batı ile alışveriş sayesinde artarak yaşandığı bir dönem başlar. 19. yüzyılda ise utangaç değişimin yerini bir kapılıp koyverme alır. Batı ile yoğunlaşan ilişkiler ve yüz yıllık değişimin toplumda belli bir kabullenme yaratması sonucu, ki kabullenilen “gecikme”dir, bir model kayması gerçekleşmiştir (Tanju, 1999). Tanpınar dönemi “mutlak”ın yitirildiği bir dönem olarak tanımlar (Tanpınar, 1956). Ne açıdan bakılırsa bakılsın, 19. yüzyıl uçları bugüne kadar gelen modernleşme hareketinin temellerinin yaşandığı bir dönemi işaret eder.

Yerasimos’un söylediği gibi, klasik İslami kent, iktidar ile cemaat arasında kentsel mekana egemen olmak için süren bir çatışmanın sahnesidir. Tanzimat’la birlikte iktidar kazanmıştır ve kendi kent düzeni ile kent yönetim biçimi anlayışını tam anlamıyla dayatmaya başlamıştır (Dumont, Georgen, 1992). Zaten tanzimatın tam sözcük anlamı “düzen verme”dir. Bu perspektiften baktığımızda Osmanlı modernleşme süreci, Batılı örneklerinde olduğu gibi bireyin öznelliğini ortaya koyma süreci değil, devletin otoritesini yeniden kurma ve zenginleşme hedefidir.

Devlet Batı'nın kent aygıtını kullanarak yaptığı bu “düzenlemelerle” daha önce tökezlediği bir konuda, bir kent düzeni dayatmada başarılı olmayı amaçlamaktaydı. Nitekim İstanbul iktidarın en gösterişli günlerinde bile en az denetleyebildiği kentti (Yerasimos, 1992).

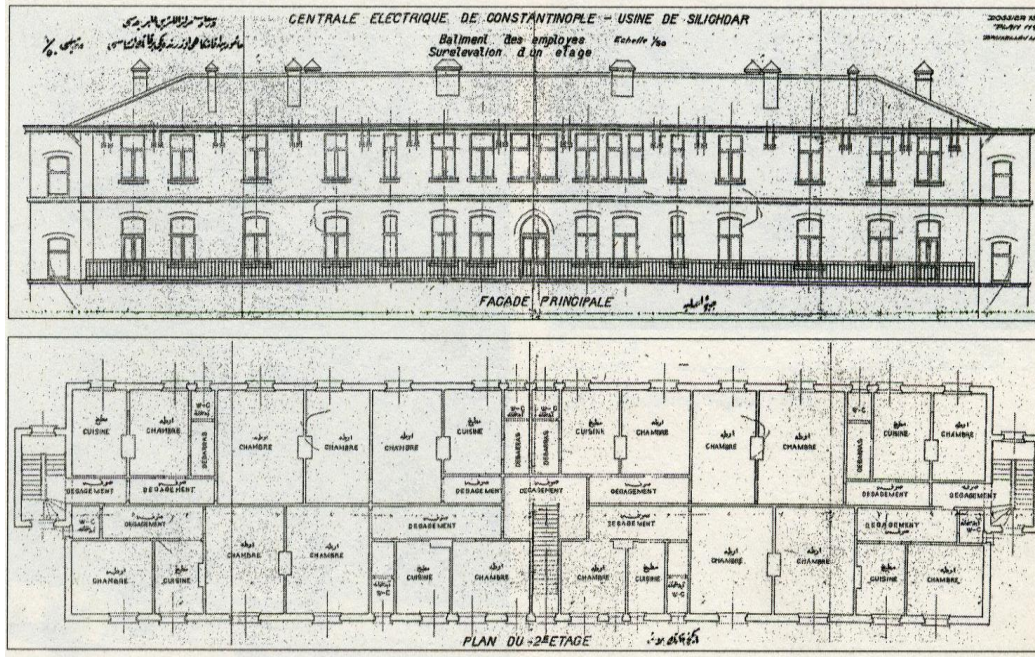
Şekil 2.7 : Bir çocuk kitabında yer alan “ev eşyaları” resimleri, 1909

19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı kentlerinde çözüm bekleyen bir takım sorunlar oluşmuştur. Kent yapısındaki dönüşüm ve bunların sonucu olarak yeni kurum ve kuruluşların oluşması öncelikle bir merkezi iş bölgesinin yeniden yapılanmasını gerektiriyordu. Yeni ekonomik ve idari dönüşümlerin ürünü olarak sosyal tabakalaşmanın değişmesi nedeniyle, konut alanlarında bir farklılaşma ihtiyacı doğuyor ve bir yandan da kent nüfusunun hızla artmasıyla yeni konut alanlarına ihtiyaç ortaya çıkıyordu.

İstanbul’da kent morfolojisinin değiştiği dönemde, çok genel bir analitik incelemeyle, konut çeşitlerinin, geleneksel ahşap konutları, köşkleri ve dönemin modernleşme hareketlerine paralel olarak yapı tipolojisine yeni katılan sıraevleri ve apartmanları kapsadığı söylenebilir (Yücel, 1996).

Kentsel doku değişimlerine, Tarihi Yarımada, Pera ve Dolmabahçe Saray'ı çevresinden (Beşiktaş'tan) başlanmıştır. Özellikle Beşiktaş, Teşvikiye, Maçka ve Ortaköy'de, yeni kent dokusu oluşumu görülmektedir. Batı toplumlarında, işçi konutu olarak ortaya çıkan sıraevler, Beşiktaş'ta sarayın önde gelen ağalarının lojmanı olmak üzere, yani orta-üst gelir grubuna hizmet vermek için yapılmıştır; bunlar Akaretler Sıraev Grubu'dur. Akaretler Sıraevleri Osmanlı mimarisinde, saray destekli yapılan, ilk lojman olma özelliğini taşıması açısından öne çıkmaktadır.

Bu dönemde yapılan bir başka lojman yapısı da Silahtarağa Termik Santrali Yerleşkesi'ndeki işçi lojmanlarıdır. 1914 yılında önemli bir bölümü tamamlanmış ve teslim edilmiş yerleşke, özellikle İstanbul'un sokaklarının, kamu yapılarının ve tramvay işletmesinin elektrik ihtiyacını Dolmabahçe havagazı fabrikalarıyla birlikte sağlamıştır. Yerleşke hem İstanbul'un "kentli ve modern" bir yaşama geçişi açısından, hem de yeni Cumhuriyet yerleşkelerine örnek teşkil etmiş olması açısından önemli bir yere sahiptir.

Şekil 2.8 : Silahtarağa Termik Santrali Memur Evleri cephesi ve kat planı

Farklı coğrafyalarda değişen zamanlarda ortaya çıkan modern kent planlamasına temel oluşturacak fikir ve örneklerin incelenmesi sonucunda şu söylenebilir ki modernleşmenin, ister devlet, ister kent seçkinleri eliyle gerçekleşsin, pratikteki yarattığı değişiklik aslında çok değişmez. Kent onu Batı Avrupa kentlerine yaklaştıran yeni bir çehre edinir, yeni işlevleri yerine getiren binalar ve yeni semtler çerçevesinde daha düzenli bir kent dokusuyla donanır ve ulaşımın gelişmesi sayesinde bölgesiyle ya da iç kesimlerle daha sıkı ilişkilere girer.

İmparatorluğun son döneminde Osmanlı kentlerinin modernleşmesinin eşitsiz ve tamamlanmamış olduğu tartışma götürmez. Kent alanını dinsel semtlere bölen eski etnik ve dinsel ayrımlar, bu kez toplumsal nitelikte yeni bölünmelerin öne çıkmasıyla yavaş yavaş silinmeye başlar. Ama 20. yüzyılın başı modernleşme için yeni sonuçlara gebe olur. Yüzyılın başındaki siyasi olaylar ve İmparatorluk'un ortadan kalkması, yeni şekillenmekte olan kent tarihini altüst etmiştir. Bununla birlikte tamamlanmamış da olsa, modernleşme bugünkü Türkiye kentleri üzerinde de kalıcı ve derin izler bırakmıştır (Dumont, Georgen, 1992).

19. yüzyıl Osmanlı mimarlığının “tarihsel süreç içinde doğal ömrünü tamamlayarak mimarlık alanından çekilmesi yerine” (Tanju, 1999), bir anda yok olması Osmanlı devletinden Cumhuriyet devletine geçiş sürecinde doğu/batı geriliminin batı lehine sonuçlandırığının göstergesidir. Falih Rıfkı Atay bu değişimi şöyle özetlemiştir: “Kemalizm, iki medeniyet ve kültür alemi arasındaki tezatları tasfiye etmiştir (Atay, 1938).

Modernizm ve Ulusun İnşası kitabında Sibel Bozdoğan modernlik terimini: “hem ülkeler hem de bireyler düzeyinde tarihe ve değişime, kişinin değişim karşısındaki konumuna ilişkin açık seçik bir özbilinci, kişinin öznelliğini ortaya koymasını ve kişinin kendini temsil etme ve kendini dönüştürme ihtiyacının tanınması” olarak özetler ve bu anlamda, “modern” teriminin dar biçimde sabitlenmiş bir tarihsel göndermesi olmadığını, özellikle Avrupa tarihinin tekeline de giremeyeceğini, farklı yer ve zamanlarda farklı “modernler” olabileceğini söyler ve erken cumhuriyet dönemini “modern” olanı “milli” olanla uzlaştırmaya yönelik büyük bir çaba olarak nitelendirir (Bozdoğan, 2002). Fakat bu uzlaştırma çabasının zor ulaşılabilir hedefi olan toplumsal yapının derinlemesine dönüşümü ile geleneksel Osmanlı iktidarının ve özne tanımlarının son temel taşlarını da yerinden oynatmıştır. Cumhuriyet öncesindeki reformların temel hedefi olan devletin çağdaşlaştırılması, Cumhuriyet rejimiyle yerini toplumun çağdaşlaştırmasına bırakmıştır (Tanju, 1999). Bu dönüşüm beraberinde bireye ait sorunları getirmiştir. Bir başka deyişle bireyin Tanzimat reformlarıyla başlayan kendini dönüştürme süreci yarım kalmış, devletin ona uygun gördüğü dönüşümü kabul etmek zorunda kalmıştır.

Mimarlık ortamında ve bunun devamı olan konut mimarisinde de bu dönüşümün izleri görülmektedir. Mimari, Cumhuriyet'le birlikte sadece kamusal alanda değil, en mahrem aile alanında da bir “modernleştirme makinası” olmaya başlamıştır.

Konuttaki dönüşüm daha çok Osmanlı'nın büyük şehirlerinde gözlemlenmiştir. Geniş ailelere ait konakların yerini almaya başlayan çok katlı yapılarla birlikte konut

mimarisi, Cumhuriyet’le birlikte Türk mimarlarının üzerinde söz söylemeye başladığı bir alana dönüşmüştür. Mimarideki bu dönüşümden bahsederken evlerin içindeki yaşam tarzlarının da değiştiği unutulmamalıdır.

19. yüzyıl sonlarında, Müslüman ülkeleri arasında benzeri görülmedik bir biçimde, aile ve ev anlayışlarındaki dönüşümler, çok eşliliğin ve görücü usulü evliliklerin gittikçe daha fazla eleştiri konusu haline gelmesi ve kadınların eğitim durumunu iyileştirme ve işgücüne katılmalarını sağlamaya yönelik çabalar harcanması, daha Cumhuriyet’ten önce bile Osmanlı modernleşmesinin önemli unsurlarıydı.

Cumhuriyet’in ilan edildiği 1923’e gelindiğinde, geleneksel geniş ailelerin yerini daha küçük hanelerin alması İstanbul’da çoktan hayatın bir gerçeği haline gelmişti. Mesken mekanına dair yaygın anlayışlar da gözden geçiriliyordu; geleneksel haremlik-selamlık ayrımı varlıklı ailelerde ortadan kalkmaya başlamıştı. Behar’la Duben’in hatırlattığı gibi, modernleşmiş –yani Batılılaşmış- hayat tarzları ve küçük çekirdek aileler cumhuriyet reformlarıyla birlikte birdenbire ortaya çıkmış değillerdi; Kemalist reformlar sadece Türkiye’de çoktan başlamış toplumsal değişimlerle örtüşmüştü. Erken cumhuriyet dönemini öteki dönemden ayıran şey, bütünüyle Batılılaşmış, modern ve laik bir toplum yönündeki Kemalist “medeniyet kayması”nın radikalliği, bütünselleştirici karakteri ve güçlü ideolojik yüküydü (Bozdoğan, 2002).

Tanyeli bu dönemde yaşanan üç önemli değişime işaret etmektedir; Birinci olarak, ev içi ve ev dışı mahremiyet çeperlerindeki değişimi; ikinci olarak bireyle barındığı ortam arasındaki diyalogun gelişimi ve ev kavramının içselleştirilmeye başlanması ve üçüncü olarak da bu değişimlerin sonucunda evi kendi kimliğinin yansıması olarak görmeye başlayan konut kullanıcısının ortaya çıkması (Tanyeli, 2001). Zaten tarihte “barınma” hiçbir zaman bizde pekçok politikacının her zaman sınırlandırmaya yatkın olduğu dar anlamıyla, yalnızca bir “baş sokacak yer bulma” etkinliği olmamıştır ve değildir. Ancak modernitenin düzenli arayışlarıyla örgütlü biçimde yanıt verilmeye çalışılan “barınma” ve “barınak kurma” amaçlı “inşa etme” eylemi, çok doğal olarak çok seçenekli, çoğulcu ve yatakları çoklu hale getiren bir rota oluşturdu (Cengizkan, 2009).

Modern ev hakkındaki Cumhuriyet söylemi, her şeyden önce, milli bir görev olarak çekirdek aile, özellikle de annelik ve milletin yeniden doğduğu kutsal mekan ya da “ocak” olarak aile evi üzerindeki milliyetçi vurgunun bir uzantısıydı. Devlet aile kurmayı teşvik ediyor ve yüceltiyor, gurbüz çocuklar yetiştirmek için idealize edip vatanseverlik teması haline getiriyordu (Bozdoğan, 2002). Behar ve Duben “mahrem” olanın dönüşüm sürecini *İstanbul Haneleri* kitabında şöyle anlatmıştır:

“Büyük bir islami imparatorluğu laik bir cumhuriyete dönüştüren kudretli toplumsal güçler, sıradan aile hayatının ritimlerinde de yankılanıyordu. Aile, evlilik, kadınlar, çocuklar ve günlük ev hayatının olağan, üzerinde pek durulmayan rutinleri, o sıralarda gerçekleşen büyük siyasi ve kültürel dönüşüm dramasının odak noktaları haline geldiler. “Büyük meseleler” siyaset arenasında halledilirken, devrim bütün ihtişamıyla evlerde yaşanıyordu. Bu anlamda ailede yaşanan değişim ve krizler aslında, diğer bir uygarlık dünyasına doğru gelişen daha geniş çaplı dönüşüm krizinin küçük bir modeliydi.” (Behar ve Duben, 1996)

Aries’in dediği gibi demografik özellikler çoğunlukla toplumun yüzeyi altında yatanların gizli kolektif davranışlar yoluyla görünür olan işaretlerdir (Aries, 1980). 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı İstanbul’unda söz konusu olan demografik güçlerin yapısı toplumsal ve kültürel alanlardaki diğer değişimlerin hem habercisi hem de belirtisiydiler, bunlar aynı zamanda aynı sosyo-kültürel olayların esasını oluşturuyorlardı (Behar ve Duben, 1996).

Erken cumhuriyet dönemi Kemalist reformlarının “medenileştirme misyonu”nu özel hayat alanına genişletmeyi hedefleyen cumhuriyetçi arzunun simgesi “modern ev”di. Ev, bir yandan, yeni mimarinin demokratik potansiyelini simgeleyen bir temaydı, bu sayede mimarlar zengin patronlara, devletlere ve kurumlara değil de “halk”a hizmet ettiklerini iddia edebiliyorlardı. Öte yandan, evin yaşam tarzlarını reforma tabi tutma aracı olarak algılanması, devletin uzmanlar, mimarlar ve planlamacılar aracılığıyla, geleneksel olarak kendisine direnç gösteren mahremiyet alanına, aile hayatına ve eviçi düzenine nüfuz edişinin özlü bir ifadesi oluyordu (Bozdoğan, 2002).

Gelgelelim hanenin rasyonelize edilmesinin aslen kadınları kurtarıp işgücüne katma hedefine yönelik olduğu sosyalist yaklaşımın tersine, Türkiye’de bir kadının hayatının evi dışında, işyerinde odaklanması Cumhuriyet ideolojisi için hala kabul edilemez bir şeydi. Kız enstitülerinin görevi, kadınların asıl işinin yuva kurmak olduğu fikrini sorgulamak değil, sadece bu işi daha “fenni” ve “asri” hale getirmektir (Bozdoğan, 2002). Peyami Safa Modern Türkiye Mecmuası’na yazdığı bir yazısında durumu şöyle anlatıyordu:

“Bazı şaşkınlara göre Türk inkılabı, güya Türk kızının karargahını evden sokağa nakletmesi için yapılmıştır. Böylece sanki aile nefreti, izdivaç nefreti, çocuk nefreti modern hassasiyetin baş unsurlarıdır. Ezelden ebede kadar her kadının olduğu gibi modern Türk kızının ve kadının da karargahı evdir. Fakat bu evden içeriye hava, güneş, kitap, radyo vasıtasıyla dışarıdaki büyük

tabiatın ve cemiyetin nimetleri, alakaları ve heyecanları dolacaktır.” (Safa, 1938)

Türk mimarlar önemli kamu binalarının ihalelerinin Avrupalı meslektaşlarına verilmesini eleştirmekle birlikte, mesken mimarisini asıl alanları olarak sahipleniyorlardı. İki savaş arasında Avrupa mimarlık kültürüne egemen olmuş mesken meselesi hakkındaki modernist söyleme sık sık atıfta bulunuyorlardı. Yazılarında, yeterli ve iyi tasarlanmış mesken tedarikini, modern sanayi toplumlarının temel sorunu olarak sunuyorlar ve Avrupa’daki örnekleri izleyerek tasarımların ve üretim yöntemlerinin rasyonelleşmesini savunuyorlardı.

Ne var ki ithal teori ile erken cumhuriyet Türkiye’sinin gerçeklikleri arasında bir uçurum vardı. İnşaat sanayinin zayıflığı, güçlü bir özel sektörün olmayışı ve devletin tek tek yurttaşların barınması ve refahından çok kamu binalarına ve milliyetçi politikalara öncelik vermesi, mimarların ideallerinin hüsrana uğramasına katkıda bulunan eylemlerdi. 1950’lere kadar evler bireysel mimar-müşteri ilişkilerinin ya da özel bir grubun barınma ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan teşebbüslerin sonucu olarak inşa edilmiştir. Her iki durumda da mesken modern bir toplumun piyasa mekanizmaları içinde üretilmiş olan anonim bir meta değildi. Bu anlamda, evlerin “modern” bir görünümü olsa ve “modern” hayat tarzlarını çağrışırsa bile, toplumsal ve tarihsel bir modernliği temsil etmiyorlardı (Bozdoğan, 2002).

Modern evin kente yansıma biçimlerinden olan apartman, Cumhuriyetin erken döneminde ortaya çıkan metinlerde sıklıkla eleştiriliyordu. Mimar Vedat Bey, 1931 yılında yazdığı “İstanbul’un İkametgahları” başlıklı yazısında, konut mimarisinin Batı’da nasıl geliştiğini ve neden ibaret olduğunu anlamadan, görünüşte Avrupalı’ya benzetmek için asırların ürünü olan milli mimarının değersizleştirilmesi ile Batı mimarisinin taklit edilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Burada Vedat Bey’in “konut mimarisinin neden ibaret olduğunu anlamamaktan” kastettiği şudur: Batı medeniyetlerinde de mimaride köklü değişiklikler olmuştur ancak bu değişikliğin hammaddeyi yine kendi milletlerinden çıkma sanatkar ve ustaların fikirleri ile yapılıyordu (Tek, 1931). Aslında Vedat Bey’in şikayeti dönemin mimarlık nesnesine ait bir başka kavramsallaştırmaya da ışık tutuyordu. Mimarlık nesnesi yer, zaman ve tarihten bağımsız soyut bir nesne olarak tasavvur ediliyordu. Mimarlık ürünü, içinde konumlandığı bütünden bağımsız olarak ele alınıyordu. Bu dönemdeki mimari eserlerde ya da metinlerde şehircilik meselelerinden bahsedilmiyordu. Mimarlık nesnesi, modernist ütopya da olduğu gibi kentleşme temelli tartışmalara konu olmuyordu.

Örneğin Le Corbusier'in ancak 1922 tarihli "Ville Contemporaine" projesi bütününde anlam kazanan çeper bloklarının tersine, Türkiye'de kübik ev ya da apartman, herhangi bir daha büyük kent vizyonu olmadan kendi başına varolan tecrit edilmiş bir birimdi. Sanayileşmiş bir Türkiye'ye yönelik hayalperest kent projelerine ya da çevre blokları veya sıra evler gibi kent tipleriyle yapılan anlamlı bir deneye rastlanmıyordu (Bozdoğan, 2002). Denilebilir ki, modern kent tahayyülü, dönemin Türkiye'sinde tekil modern yapıların planlanmasından öteye geçip, bütün dinamikleriyle ele alınan, merkezine üretim ve işçi yaşantısının yerleştirildiği bir endüstri kentini içeriyordu.

Modern kentin konut sorununa farklı coğrafyalardan yükselen cevaplar Cumhuriyet Türkiye'sinde, temelleri Tanzimat'a dayanan modernleşme sürecinin planlı bir önerisi olarak ortaya çıkmaya da, münferit çözüm girişimleri büyük kentlerde bu soruna nasıl yaklaşıldığına dair ipuçları taşır. Ancak konut sorunun çalışmanın başında ele alınan örneklerle karşılaştırılabilecek boyuttaki çözümleri, lojman projelerinde görülür. Lojman projeleri, gerek vaziyet planları gerekse işleyişleri ve mekansal örgütlenmeleri açısından önemli örnekler olarak bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

3. TÜRKİYE'DE YENİ BİR KONUT TİPOLOJİSİ OLARAK LOJMAN

Konut politikaları açısından, Cumhuriyet'in ilk dönemini İmparatorluk döneminden farklılaştıran önemli bir etken kamu eliyle sanayileşmedir. Cumhuriyet'in ilk yılları tarım devletinin sanayi devletine dönüştürülmesi yolunda atılan adımlara zemin olmuştur. 1930'larda başlayan bu gelişme, ticari tarımda elde edilen birikimin, devlet insiyatifiyle sanayi yatırımlarına dönüştürülmesi olarak özetlenebilir. Bu dönemdeki sanayileşmenin bir diğer özelliği de yatırımların, az gelişmiş bölgeleri de içererek yurt içine yayılmış olmasıdır (Bilgin, 1990). Her ne kadar yeni filizlenmekte olan ekonomi, bu yatırımların miktarını ve dağılımını olumsuz olarak etkilese de, ilerleyen yıllar için temel oluşturacak büyük ölçekli girişimler, kamu tarafından bu yıllarda başlatılmıştır. Bu dönemdeki sanayileşme girişimleri beraberinde kendine has bir konut üretimini de getirmiş, bu konut tipinin örnekleri yurdun farklı köşelerinde uygulanmıştır.

Devletçilik ilkesiyle şekillenen sanayileşme fikrinin doğuşu 1930'lu yılların başına denk düşer. 1930'lar ülke genelinde devlet eliyle büyük sanayi tesislerinin kurulduğu yıllardır. Devlet kurduğu her fabrika özelinde, arzuladığı toplumsal çağdaşlaşma ve sanayileşme hedeflerini birleştirmiştir. Dolayısıyla devlet eliyle kurulan fabrikalar, sadece endüstri yapıları olarak planlanmamıştır. Fabrikalar, aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme ideolojisinin uygulama mekanlarıdır (Asiliskender, 2002). Bundan dolayı, 1930'lu yıllarda, Türkiye'de sanayileşme ilkesi altında gerçekleştirilen bu modernleşme süreci beraberinde önemli mekansal gelişmeleri de getirmiştir.

Devlet her ne kadar sanayi ve endüstri alanında önemli adımlar atmışsa da, özel sektördeki girişimcilere de destek vermiştir. Başta tarım olmak üzere bir çok alanda, özel girişimcilere teşvik edilmiştir. 1920'lerin sonunda tüm dünyayı etkileyen ekonomik krize kadar, ülkenin ekonomisi tarıma dayalı olarak gelişmiş ancak krizle birlikte duraklamıştır. 1929 Buhranı ile zaten yeni filizlenmekte olan ülke ekonomisi ciddi bir darbe almıştır. İlerleyen yıllarda ekonominin temellerinin tarım yerine sanayi ve endüstrileşmeye dayanması ilkesi, beraberinde devlet eliyle gerçekleştirilen bir dizi girişimi getirmiştir. Cumhuriyetin erken dönemindeki devletçi politika, sanayileşmenin yanı sıra konut üretimini de biçimlendirmiştir. Dönemin önemli toplu-

konut üretim biçimi olan lojman konutlar devletçi sanayileşme politikalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu lojmanlar daha dengeli bir gelişmeyi gerçekleştirebilmek için orta büyüklükteki şehirlerde kurulmuş ve fabrikaların nitelikli personeli ve işçileri için devlet tarafından üretilmiştir (Bilgin, 1990). Gerek üretim birimlerinin gerek konutların devlet eliyle tasarlanıp uygulanması, ortaya çıkan mimari ürünlerde izi sürülebilecek bir takım ortak özellikler oluşturmuştur.

Sanayileşmenin modernleşme ile olan ilişkisi düşünüldüğünde, işçi sınıfının ortaya çıkmasının modern bireyin oluşmasında önemli eşiklerden biri olduğu görülür. Türk modernleşmesi, Batı'da olduğu gibi burjuvazinin güçlenmesinden sonra, onun itkisiyle oluşmamış, aksine bürokratik bir süreç olarak başlamıştır. Daha sonra kendisini taşıyacak burjuvazi sınıfını oluşturup güçlendirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda modern Türkiye'nin en önemli kurucu üyelerinden biri olan sanayileşme, bir yandan toplumu dönüştürüp farklılaştırırken, diğer yandan toplumu örgütlemenin ve onun iç dinamiklerine müdahale etmenin bir aracı olarak kullanılmıştır (Kahraman, 2004).

Konut ve üretim mekanlarını birlikte işleyen bir organizma olarak tasavvur etmek, buna uygun yerleşim ve inşaat kararları alarak, kentlerde yerleşkeler tasarlamak, modernliğe ait özellikler taşıyan bir davranış biçimi olarak düşünülür. Fabrika yerleşkeleri içinde tasarlanan lojmanlar, fabrika yerleşiminin geneldeki kararlarıyla birlikte, yeni bir toplum inşaatını hedeflemişlerdir.

Fabrika ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonrasında hem sanayileşme ve yaygın teknoloji kullanımı yoluyla maddi dünyanın dönüştürülmesinin, hem de bir ölçüde kendi yol açtığı sorunlara cevaben toplumsal düzenlemeler ve reformların mekanı olmuştur. Modern fabrika, sanayileşme ve yeni teknolojiler, emek, sınıfsal ilişkiler, yabancılaşma, iş ve işyeri gibi bazı kavramların ortaya çıktığı ve yeni toplumsal ilişkilerin belirlendiği yerdir. Kısacası modernliğe ait özellikleri bir arada bünyesinde barındıran fabrika gibi bir mekana rastlamak çok zordur (Hethherington, 1997).

Bu noktada Engels'in konut sorunu ile ilgili söylediklerini hatırlamakta fayda vardır, Engels'in modern büyük kentlerin ve sorunlarının en büyük varoluş sebebinin kapitalist üretim yani bir başka deyişle fabrika olduğu iddiası bu açıdan bakıldığında Hethherington'un yukarıda söylediklerini destekler. Fabrika, kapitalizmin bütün karakteristiklerini taşıyan bir mikro organizma ise, konut sorunu da fabrikanın varlığı ile birebir ilişkilidir. Lojmanlar ise konut sorununun fabrika ile ilişkilendirilerek çözülmeye çalışmasıyla ortaya çıkan tipolojilerdir.

Lojmanların temellerini erken Cumhuriyet dönemine dayandırmak, her ne kadar öncesinde o derece kapsamlı yerleşkeler tasarlanmamış olsa da, eksik bir yaklaşım olur. Osmanlı'da işçi konutlarının öncülü sayılabilecek oluşumlar 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanır. "Hücerat" (hücreler) denilen bu tek odalı konut birimleri 15. yüzyılda toplam konut stoğunun %37'sini oluşturmaktadır (Tanyeli, 1996).

Yeniçeriler, bekar erkekler ve suhde tarafından kullanılan hücerat, vakfiyeler tarafından yaptırılan ve kiraya verilen, tek odalı, kolektif yaşantıyı gündeme getiren, kendi kullanıcılarının evli ve çocuklu ailelerle karışmasını engelleyen ve denetleyen bir yapı türüdür. Bu yaşama mekanları çoğu zaman çalışma mekanları ile birarada tasarlanmıştır. Kapalı Çarşı'nın hem çalışma hem de barınma mekanı olarak kullanılan hanlar, Haliç'te Feshane'de ya da Topkapı Sarayı'nın dış bahçesindeki Darphane'deki "hücerat"; ya da 20. yüzyılın başlarında İstanbul ve Ankara'da görülen "amele yuvası" türü barınak tipleri işçi konutlarının ilk örnekleri olarak sayılabilirler (Cengizkan, 2009).

Erken Cumhuriyet dönemi, yeni kurulmakta olan bir devletle birlikte yeniden yapılandırılması hedeflenen bir toplum tahayyülünün de ortaya çıktığı yıllardır. Modern ve çağdaş Türk toplumunun oluşması için tanımlanan hedef ve kurallar çeşitli araçlarla toplumun tüm kesimlerine ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Jan Zürcher, bu dönemde oluşturulmaya çalışılan yeni siyasal, ekonomik ve kültürel düzeni, iktidarı elinde bulunduran "tek parti sisteminin" kendi modernleşme reformlarını uyguladığı "otoriter bir baskı aşaması" olarak değerlendirir (Jan Zürcher, 2004). İktidarın ortaya koyduğu yeni ulus-devlet kuruluşunu içeren siyasal gelişmelerin aynı zamanda ekonomik kaygılar da barındırdığını öne sürmektedir. Ancak, iktidarın bu ekonomik içerikli siyasal politikalarından çok, ideolojik bir özelliğe sahip olmasının önemszenmesi gerektiğini düşünmektedir. 1920'li yıllar, iktidarın yeni ulus-devlet yaratma ideolojisi üzerine bir çok devrim ve yenileşmeyi gündeme getirdiği yıllardır.

Rasyonelleşme arzusu, iktidara ait bir arayıştır. Tocqueville bu durumu, modernleşme sürecinin, toplumu "tüm tikellikleri, gelenekleri ve görenekleri kopardığından dolayı mutlak iktidara ve bu iktidarın aşırılıklarına ses çıkarmayan atomlarına ayrılmış bir kalabalığa" dönüştürmesi olarak yorumlamaktadır. Bu ayrışma bireylerin "modern" olma sürecinde, geleneksel değerlerinin ve yaşam kalitelerinin hızlı değişimi sonucu oluşan iç dünyaları ile toplum tarafından zorunlu görülen davranış kalıplarını birbirinden ayırarak deneyimlemeye zorlanmaları sonucu ortaya çıkmaktadır. Heynen'e göre bu durum modern bireylerin kendilerini

“köksüz” hissetmelerine yol açmakta; geleneksel davranış kalıplarıyla oluşan kişisel varlık tanımlamalarını yitirmelerini sağlamaktadır (Heynen, 1999).

Modern bireyin aidiyet kavramı ile olan ilişkisi, lojman yaşantısında yeniden kurgulanır. Her ne kadar lojman tasarımı modern özne tahayyülü ekseninde ortaya çıkmış olsa da, geline nokta da lojman hayatı bir açıdan bakıldığında Heynen’in değindiği köksüzlük hissine mahal bırakmayacak biçimde kavramsallaşmıştır.

Lojman hayatına bağlı bir topluluğun, bir ilgi grubunun üyesi olmak, bir kimlik verilmesi, kişinin oradaki düzenin parçası olması, fabrikanın üretim mekanlarını kullanması, yatakhane, yemekhane, kapalı ve açık spor tesisleri, hamam ve yüzme havuzu gibi rekreasyon ve temizlik, revir ve sağlık ocağı benzeri sağlık mekanları kullanmasıyla artmakta, giderek de fabrika alanı içindeki işçi evlerinde oturması ile başka bir eşiğe tırmanarak dönüşüm geçirmektedir. Lojmanda barınmak, hayatını geceli-gündüzlü biçimde orada geçirmek, oradaki komşu ve arkadaşlarla iş dışında da paylaşımda bulunmak demektir. Bu birliktelik, lojman hayatına dahil olanı olmayandan ayırır, gözle görülür bir farklılık yaratır. Bir başka deyişle lojmanları ile birlikte fabrika yerleşkeleri, yeni bir tür işçi sınıfının ortaya çıkmasını sağlayan organizasyonlardır. Kendi iç dinamikleri olan bu organizasyonlar, içeride ve dışarıda olanı kesin çizgilerle ayırır, ekonomik olarak değilse de sosyal ve kültürel olarak toplumda yeni bir sınıf ve bu sınıfa ait yaşam biçimini tanımlarlar.

Lojman yaşantısı, işçi ve işyeri arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlarken, bir yandan da işçiyi çalıştığı kuruma yalnızca ekonomik olarak değil, duygusal olarak da bağlı kılar. Bir başka deyişle, ev, işyeri ve sosyal donatılar arasındaki mekansal biraradalık, işçinin yaşam alanının tamamını kaplayan bir düzeni tasavvur etmeyi gerektirir. İşçi konutlarının işçiyi fabrikaya bağlama, işgücünü sürekli, istikrarlı ve kalifiye bir düzeyde tutma niyetiyle başlayan inşa ve kurulma süreci, kısa süre içinde, işçide çalıştığı fabrikaya kurumsal bağlılık hissetme, kendisini onunla özdeşleştirme, bir tutma, onunla birlikte hareket etme sonucunu doğurur. Belli bir grubun parçası olmak, işçi, uzman, mühendis ya da gündelikçi olarak hayatını bir kurumdan, onun canlılığından ve veriminden kazanmak, kurumsal kimliğe bağlı bir toplumsal grup tanımı, bir topluluk birlikteliği ortaya çıkarmaktadır (Cengizkan, 2009).

Lojman yaşantısının beraberinde getirdiği yaşama biçimi, yalnızca çalışılan mekana yakın olarak ikamet etme ile açıklanamaz. Türkiye’nin orta ölçekli şehirlerinde inşa edilen yerleşkeler, sosyal ve kültürel donatıları ve rekreasyon alanları ile işçi hayatına dair bütünsel bir ilişkinin tasvir edildiği mekanlardır.

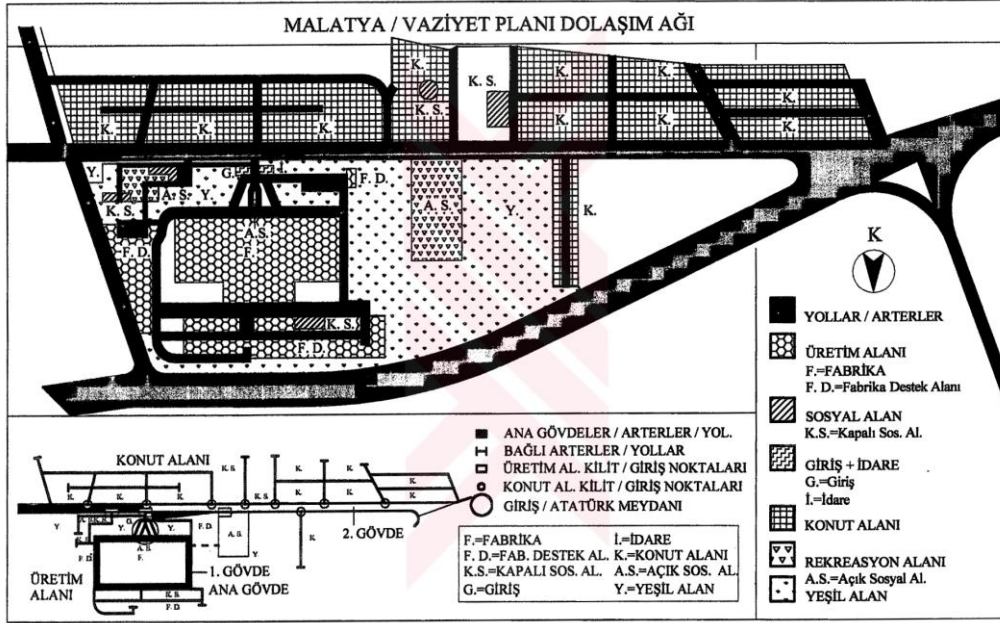

Şekil 3.1 : Fabrika çıkışı işçiler

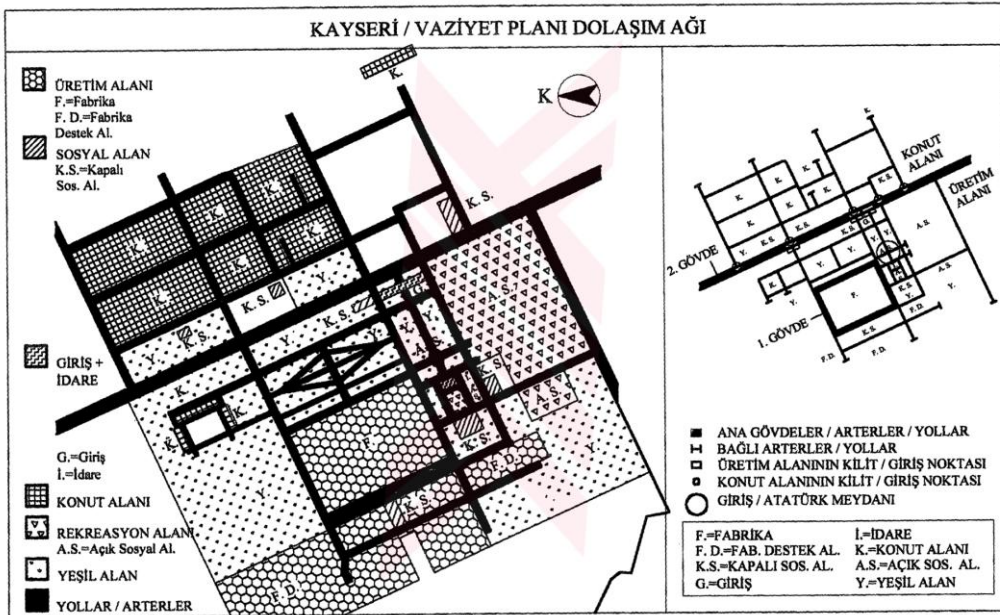
Cumhuriyet dönemi mimarisini biçimlendiren etmenlere bakıldığında Batı merkezli kapitalist modernleşme ve ona ait mimari figürler çoğu zaman öne çıkar. Ancak özellikle erken dönem Cumhuriyet mimarlığının daha az etkili görünen bir başka koldan, Sovyet merkezli sosyalist modernleşmeden de izler taşıdığı söylenebilir. Özel sektöre dayanan ekonomik politikaların dünya genelindeki ekonomik buhranın da etkisiyle çökmesinin sonucu olarak görülebilecek bu devlet merkezli sanayileşme politikası sonucu Türkiye'deki modernleşmenin ortak bir evreni paylaşan iki temel ideolojik yaklaşımı barındırdığı saptaması yapılabilir. Kamu İktisadi Teşekkülleri bu iki ideolojinin izlerinin sürülebileceği mekansal oluşumlardır. Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı da tüm bunların etkisi altında en kaba haliyle seküler, Batılı dile vurgu yapan ancak sermaye sahibi burjuva merkezli olmayan (Keyder, 1990), Sovyet merkezli etkileri görece örtük bir biçimde mekanda eşitlik, dayanışma yaratma bağlamında gerçekleyen ve devletin kamusal mekanı belirlediği bir oluşum olarak tanımlanabilir (Bilgin, 1990).

Kayseri'deki Sümerbank Bez Fabrikası (bkz. Şekil 3.3) Türk Sovyet ortaklığı ile kurulan Turkstroy'un ilk projesidir. Bu proje için Sovyetler Birliği'nden kredi alınmış ve tasarımın Rus mimarlar gerçekleştirmiştir. Projenin Rusya'daki hazırlanan perspektiflerinde erken dönem Cumhuriyet mimarisindeki Sovyet konstruktivizminin etkileri açıkça görülmektedir.

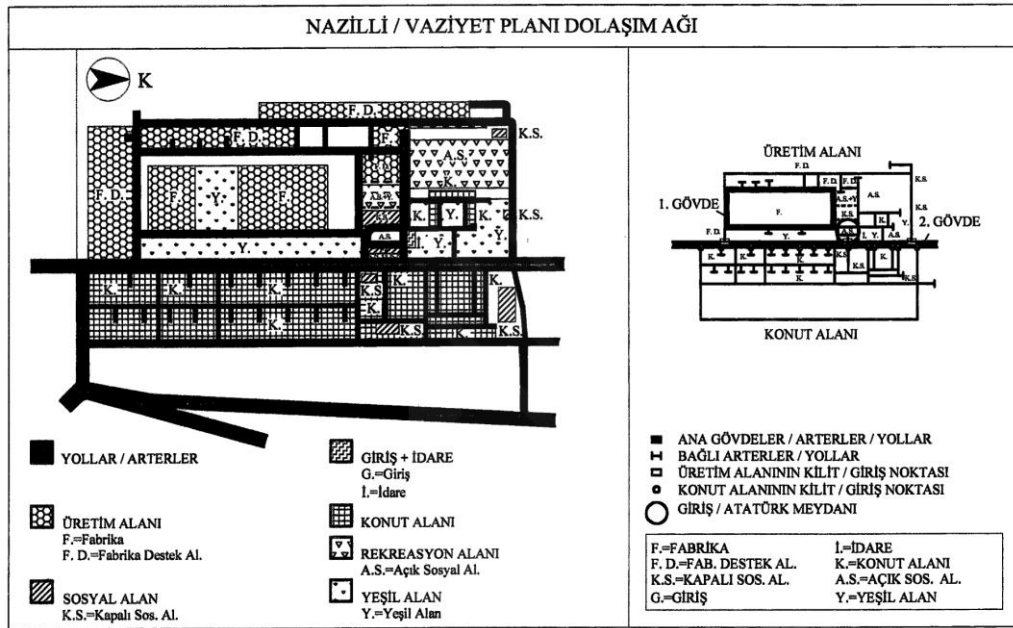
Cumhuriyet'in erken dönemine ait bu mekanlar ve organizasyonlar, her ne kadar kar amacı güden kurumlar için kurgulansa da, elde edilen karın çoğunlukla kamu yararına kullanılması hedeflendiğinden, özel girişimlerden ayrışır. Bu anlamda kapitalist modernleşmeden ziyade Sovyetler'in devletçi yaklaşımına yakın görülebilecek özellikler taşır. Ancak sınırlı düzeyde de olsa mekansal bağlamda sosyal merkez yapılarında ve konutlarda okunur hale gelen memur/işçi hiyerarşisi, "Kapitalist Modernleşme"nin sınıflı toplum yaklaşımından da bazı izler taşıyor gibidir.

Şekil 3.2 : Malatya Sümerbank Yerleşkesi'nin vaziyet planı

Şekil 3.3 : Kayseri Sümerbank Yerleşkesi'nin vaziyet planı

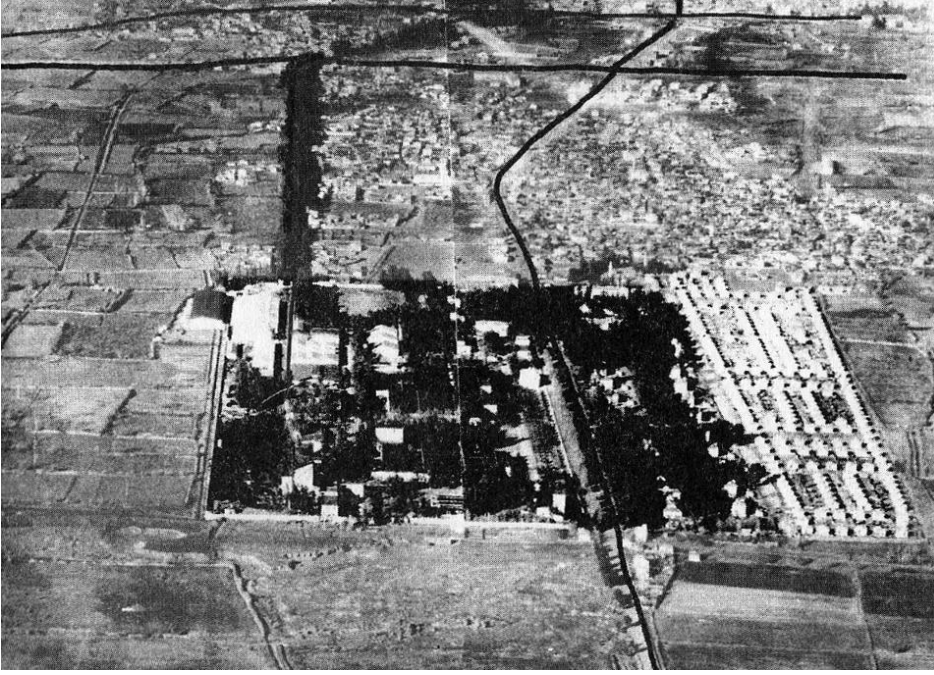

Şekil 3.4 : Nazilli Basma Fabrikası'nın vaziyet planı

Kamu İktisadi Teşekkülleri yerleşkelerinin vaziyet planlarında işleve dayalı bir takım özellikler ön plana çıkar (bkz. Şekil 3.2, 3.3, 3.4). Şehir yolları bu yerleşkeleri biçimlendiren önemli elemanlardan biridir. Bu yollar üretim ve yaşama mekanlarını birbirinden ayırır. Böylece yerleşkelerin ortak özelliklerinden biri olan lineer bir omurga ortaya çıkar. Fabrika yapıları bu omurgadan görece uzakta konumlandırılırlar, bu kararda üretim mekanlarının oluşturduğu iri kütleler ve kütleleri algılamak için gereken mesafenin önemi büyüktür. Yerleşkelerde, sinema, memur yemekhanesi, lokal mekanları gibi sosyal merkez ve diğer sosyal/ rekreatif mekanlar ana yola ve fabrikaya yakın olacak şekilde konumlandırılırlar. Bunun sebebi de çalışanların öğle arasında ve diğer zamanlarda bu mekanlara kolayca ulaşabilmesidir. Şehir yolunun karşısında konumlanan, görece hiyerarşik bir düzen benimseyen (memurdan işçiye), çalışanların konut ihtiyacını büyük ölçüde gideren ve yeni, modern ikamet modelini yaşama geçiren çekirdek aile merkezli asal konut alanlarının ise kentsel ölçekte önemli cazibe odakları yarattığı belirtilmelidir (Arıtan, 2004).

1950 öncesi ele alınan yerleşkelerde cami, mescit gibi dini yapıların bulunmaması dikkati çeker. Modern şehir yaşantısının simülasyonu olarak yorumlanabilecek bu alanlarda, işlevsel bir vaziyet planı görülür. Yalın bir mimari dilin kullanıldığı yapılar çoğunlukla homojen bir dilin ortaya çıkmasını sağlar. Açık alan kurgusu ise, insan ölçeğinde düşünülmüş ve tasarlanmış küçük detaylar içerir. Vaziyet planı ölçeğinde göze çarpan yeşil alan dokusu, günlük hayatı şekillendiren insan odaklı tasarım

kararlarındandır. Bulundukları kentlerde fark edilir bir değişim yaratan yerleşkeler, özellikle açık alan kurgularındaki belirleyici ilkeleri ile sonrasında ortaya çıkacak konut yerleşkeleri için de referans olmuştur. Ayrıca şekil 3.5 'te de görüldüğü üzere bu yerleşkeler çoğalıp birbirine eklenerek sanayi kentinin ortaya çıkmasını sağlamamışlardır, bulundukları şehrin içinde kendi içinde işleyen ve vaziyet planında da hemen ayrışan bir tipoloji ortaya koymuşlardır.

Şekil 3.5 : 1950'lerde Nazilli Basma Fabrikası hava fotoğrafı

1944 yılında Arkitekt Dergisinde yer alan “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” başlıklı yazıda fabrika işçilerine sağlanan rahat ve sağlıklı ortamın üretim üzerindeki olumlu etkilerinden söz edilmektedir. Bu makaleye göre, ilkin, fabrikaya yakınlık ulaşım için harcanan zamandan tasarruf sağladığından üretkenliği arttırmada önemli bir etkidir. İkincisi, uygun altyapı sistemi ve kaliteli inşaat malzemesi, işçilerin hijyenik çevre koşullarda çalışmasını sağlamaktadır. Dahası bu temiz çevrenin işçileri evlerini temiz ve yeni mobilyarla döşemeye yönlendirdiği, bunun da toplumsal statüde bir yükselme anlamına geldiği savunulmaktadır. Ayrıca her işçinin evinde bir bahçe bulunmasının, işçilerin iş dışında toprakla uğraşmalarını, bunun da hem bedenleri hem de aile bütçeleri üzerinde olumlu etkileri olacağından söz edilmektedir. Son olarak da lokal, sinema ve spor sahaları gibi rekreasyon alanlarının işçi ailelerinin sosyal hayatlarına yapacağı olumlu etkiler vurgulanmaktadır. Bu metne göre amele evlerinde bulunması gerekli işlevler ve yapılar işçi konutları, kadın ve erkek işçiler için bekar konutları, ilkokul, market, kreş

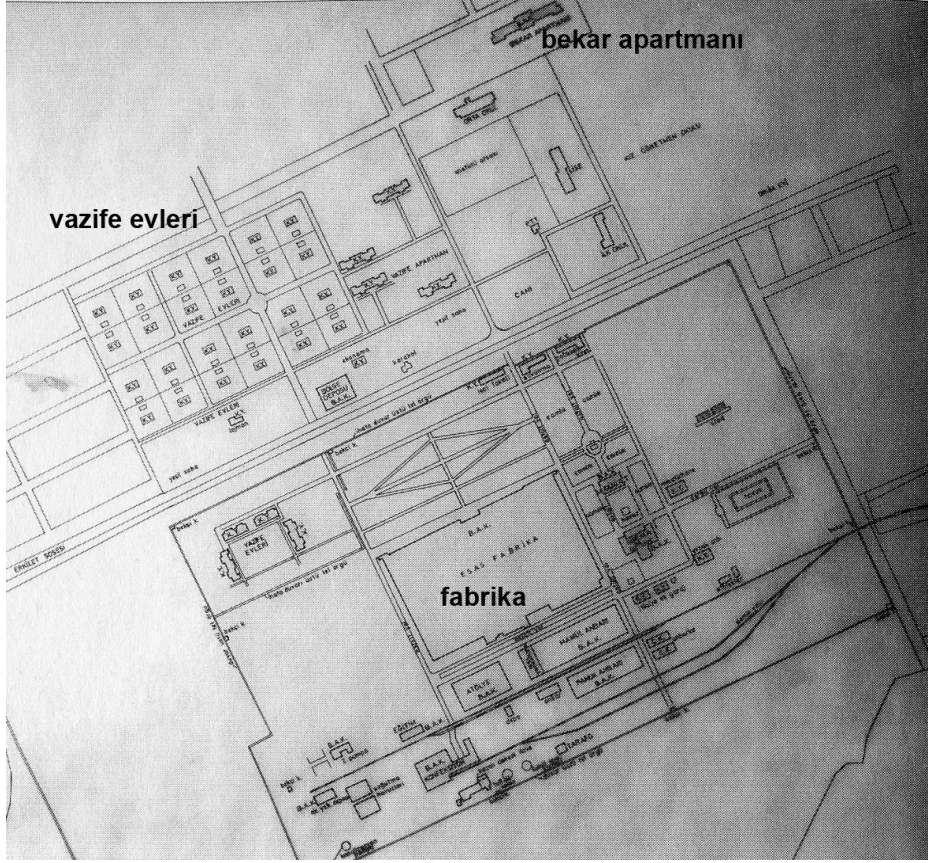
çocuk bahçesi, spor sahaları, hamam ve gerekirse işçi pavyonlarıdır. Yapı malzemelerinin kolay bulunabilir olma koşulunun aranması, mimaride iklimsel özelliklerin göz önünde bulundurulması önerilmektedir (Sümer Bank Amele Evleri ve Mahalleleri, 1944).

Şekil 3.6 : Karabük'te işçi ailesi

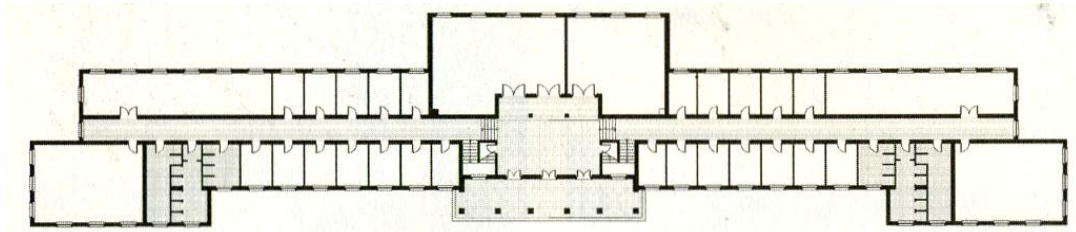
Fabrika yerleşkelerinde çalışanların barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere genellikle fabrika arazisine bitişik olarak inşa edilmiş lojmanlar, burada oturanlar arasında bir hiyerarşiyi de ifade etmektedir. Her ne kadar fabrikaların orjinal planları işçilerin aynı çatı altında yan yana yaşadıkları, yemek yedikleri bir mekan oluşturma anlayışı içinde olsalar da, gerçek yaşamda bunun böyle olup olmadığı tartışmalıdır.

İşçi lojmanlarının çoğunda bir gruplaşma olduğu söylenebilir. Kamusal ortamda cins ayrımı ve evli-bekar ayrımı olgusunun, aile kurumunun korunması amaçlı bir kontrol-gözetleme olgusu içinde ele alınıp alınmadığı Cengizkan'ın da belirttiği gibi ayrıca tartışılacak bir konudur. Fakat Emile Zola'nın apartmanda yaşama kültürü üzerine yazdığı üç ciltlik "Apartman" romanında "küçük grup" olgusuna, dolayısıyla onun getirdiği dedikodunun, küçük düşmanlıkların yol açabileceği sorunlar çerçevesinde bu ayrımın fiziksel çevreye yansıtılması da doğal karşılanabilir (Zola, 2000). "Küçük grup" hem bir tanıma ve dayanışma, dolayısıyla kolektif bir birliktelik; hem de içli-dışlı olacak kadar çok iyi tanıma ve iççelik nedeniyle kontrol ve özel yaşamın çığnenmesi potansiyelini barındırmaktadır (Cengizkan, 2009).

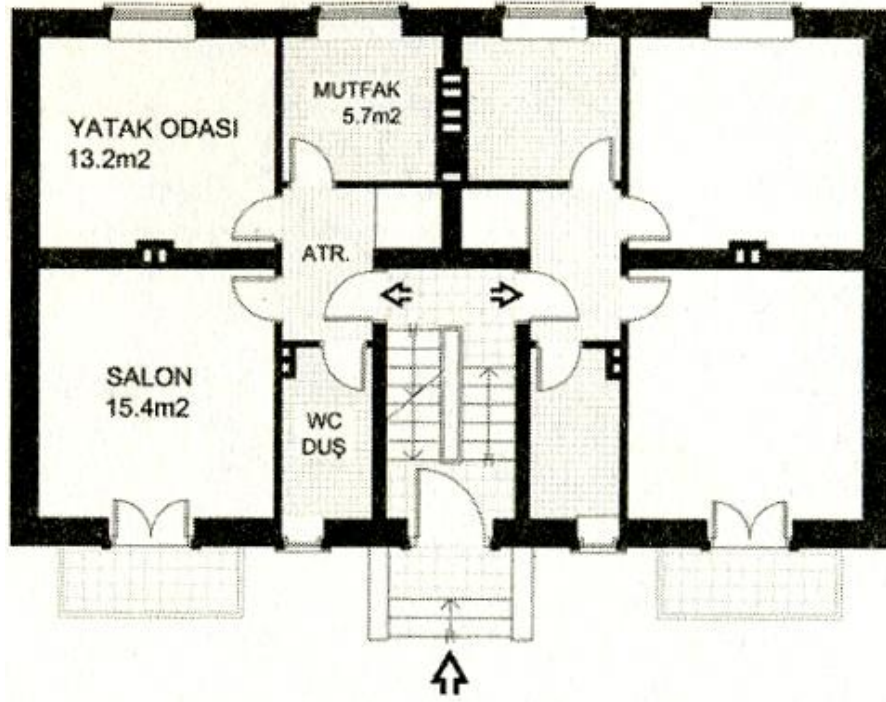

Şekil 3.7 : Kayseri Bez Fabrikası vaziyet planı

Kentin herhangi bir bölgesinde aynı apartmanı, ya da binayı paylaşan evli, ya da kadın-erkek bekar kullanıcılar, birarada yaşayabilmektedirler. Aynı apartmanın sakinleri de olsalar herkesin birbirini tanıması ve bilmesi olağan karşılanabilir. Ancak, bir fabrika işletmesinde, işte ve yaşama çevresinde sürekli aynı kişilerle yaşamının bir zorunluluğa, bir yaptırıma dönüşmemesi için, yaşama çevresinde çalışanların birbirini görmeyecekleri şekilde ele alınan bir tasarım anlam bulmuş olabilir. İşte bu durum yerleşkelerin vaziyet planlarına bekarların evlileri (ya da tersi) kontrol etmesini getirecek bir yerleştirmeden kaçınılarak yansımıştır. Denebilir ki, buradaki mekansal ayrımlar, ayrımcı bir yaklaşımın sonucu değil, rasyonalist bir yaklaşımın sonucudur.

Şekil 3.8 : Kayseri Bez Fabrikası Bekar apartmanı zemin kat planı

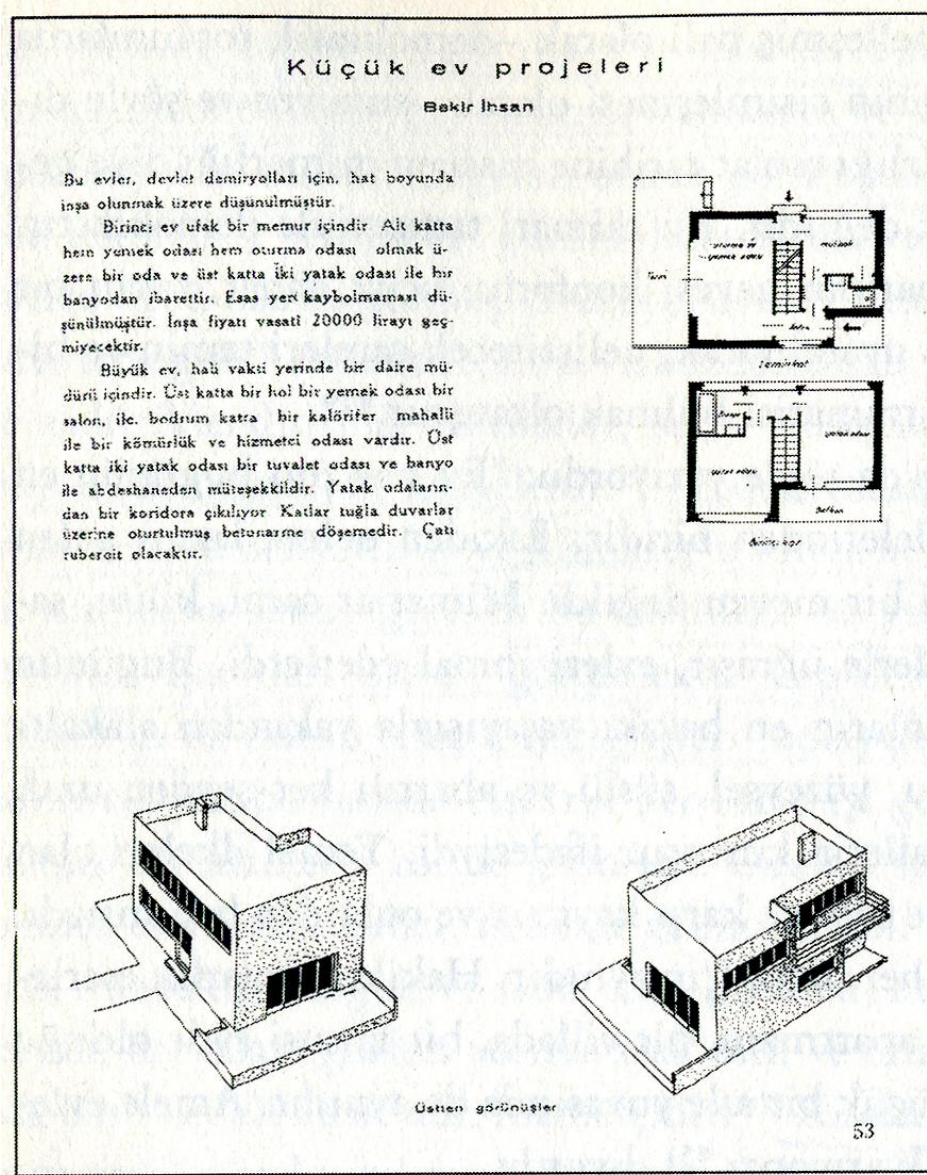

Şekil 3.9 : Kayseri Bez Fabrikası Dış Vazife Evleri zemin kat planı

Bu akılcı yaklaşım daha yakından incelendiğinde sınıf farklarının olumsuzlanmadığı, daha çok bu farkların görsel ve simgesel ifadelerinin, bütünlüklü modernist dış cephe estetiği lehine bastırıldığı görülür. Kemalizm ideolijisi nasıl sınıf fark ve çatışmalarını homojenleştirmiş ve birleştirmişse, cumhuriyet mimarlarının çoğu projesi de büyüklük, bütçe ve statü farklarını “modern ev”in bütünleştirici yalın estetiğinin ardına gizlemiştir (Bozdoğan, 2002).

Bekir İhsan 1933 yılında *Mimar*’da yayımlanan bir dizi ev projesinde, Devlet Demiryolları personeli için küçük, iki katlı, müstakil evler önermişti. Bu projelerde ufak bir memurun evi, daire müdürünün evi ile benzer biçimsel özellikler gösteriyordu, sadece daha küçüktü. Eskişehir’de Devlet Demiryolları adına çalışan bir mühendis ile bir güvenlik sistemleri denetçisine ait oldukarı belirtilen diğer iki ev ise aynı planın değişkenleriydi ve ikisinde de kutular, konsollar, köşe pencereleri ve balkonlardan oluşan aynı kübik kompozisyon görülüyordu.

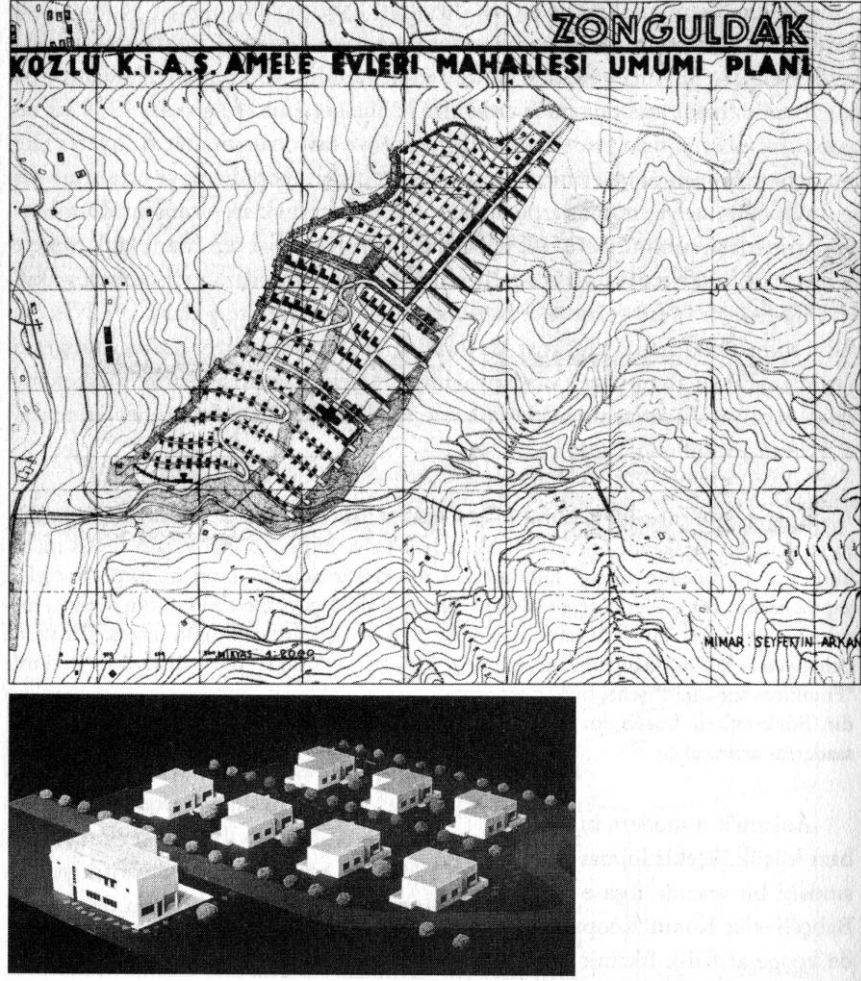
1935 yılı ve sonrasında Türkiye iki önemli Alman mimara ev sahipliği yapmıştır. Önce Martin Wagner, ardından Bruno Taut danışmanlık ve öğretmenlik yapmak üzere Türkiye’ye davet edilmiştir. Ancak bu iki önemli mimarın modern konutun demokratik temellerinin ve modern kent ile ilişkisinin gerekliliğini sürekli vurgulaması, rasyonel, endüstrileşmiş ve prefabrike lojmanlardan bir modern kentin uygulanabilmesi için yeterli olmamıştır.

Şekil 3.10 : Bekir İhsan'ın Devlet Demiryolları çalışanları için tasarlağı ev projeleri

Bu konuda istisna olarak sayılabilecek Seyfi Arkan'ın 1930'larda ürettiğı bir kaç işçi konutu projesi bile, tam anlamıyla yukarıda tasvir edilen özellikleri taşııyordu, basit inşaat teknikleri ile gerçekleştirilmişti. Arkan'ın 1936'da *Arkitekt*'te yayımlanan, Adana'daki ucuz işçi evleri mahallesine ilişkin tipolojik incelemesinde, asgari büyüklük, inşaatta ucuzluk ve bu güney şehrinin sıcak iklimine uygunluk gibi kaygılar gözetilmiştir. Arkan'ın bu alandaki inşa edilmiş en önemli çalışması ise Zonguldak Kozlu'daki kömür işçileri için yaptığı büyük bir lojman projesiydi. Lojman planının yerleşim düzeni, Alman rasyonel kavramlarını yansıtıyordu: Her tip asgari boyutta tutulmuştu ve plana bir okul, bir çamaşırhane ve bir ortak mutfak gibi tesisler de dahil edilmişti. Ne var ki Arkan'ın planı Alman örneklerdeki tek tek birimlerin

bütünöyle topluluğun rasyonallitesine dahil edildiği uygulamaların tersine tek evin önceliğini koruyordu. Alman örneklerindeki anonim lojman bloklarının ya da birbirine bağlı birimlerden oluşan sıraların yerini, Arkan'ın planında, minyatür boyutlarda da olsa, yüceltilmiş bir villa estetiği alıyordu ve bu "villalar"ın (işçiler ve denetçiler için) farklı boyutlarda olması da mahallenin toplumsal hiyaraşisini yansıtıyordu (Bozdoğan, 2002).

Şekil 3.11 : Seyfi Arkan'ın Zonguldak maden işçileri için yaptığı lojmanlar

Bu dönemde mimarların modern konutla ilgili kendi idealleri muğlak, hatta çelişkilili kalmayı sürdürüyordu. Almanlar'ın yalın, minimal meskenleri mimarların cumhuriyetçi halkçılıklarına ve kollektivist ideallerine hitap ederken, Le Corbusier'in burjuva villası paradigması Türk mimarları üzerinde önemli bir estetik etki kaynağı olarak kalmıştı. Ortaya çıkan bu melez üslup, mimarların projelerinde farklı ölçeklerde yansımalar olarak hissediliyordu. Seyfi Arkan'ın vaziyet planı ölçeğinde Alman planlama ilkelerinden izler taşıyan ancak tekil yapı biriminde villa estetiğinden nasiplenmiş lojman projesi, bu melezliğin gözlemlenebileceği projelerden biriydi.

Fabrika lojmanları, rasyonel planları ve minimalist ölçüleri ile sanayi mantığının konuta uygulandığı alanlar olarak Osmanlı mimari üslubundan bir kopuşu temsil etmişlerdir. Lojmanlar yeni bir aile tipi yaratıyor ve devlet ideolijisinin konut aracılığıyla aile bağlamının içine nüfuz edişinin de göstergesi oluyordu (Alexander, 2002). Fakat bu değişim tabandan gelen bir toplumsal dinamiğin karşılığı olmadığı için, topluma nüfuz eden köklü bir değişim anlamına da gelmiyordu. Sanayinin kurulması merkezi otoritenin kararı ile gerçekleştiği için, talepler, sorunlar ve çözümler yansımalarını hep devlet seviyesinde bulmuş ve meslek adamlarıyla Cumhuriyet'in elitlerinin ilgi alanına girmiştir (Bilgin, 1990). Bu elit çevre yapısı gereği batı ülkelerindeki formları model alarak, ancak onlardan çok farklı koşullar altında toplumsal bir gerçeklik kazanmışlardır (Sey, 1984).

Her ne kadar teorinin ve pratiğin yurt dışındaki öncüllerinin yansımalarından izler taşıdığını söylesek de, ortaya çıkan lojmanlar, tam teşekküllü bir sanayi kentinin birim taşı olarak değil, modernleşme ideallerinin yapı ölçeğinde hissedilebileceği girişimler olarak konut literatüründe yer bulmuştur. Yine de, dışarıdaki örnekleri gibi kentlerin modernleşmesinde başrolü kapamamış olsa da Türkiye'de lojmanlar, değişen hayat tarzına, dış dünya ile iletişime ve yeni ortaya çıkan işçi-memur sınıfının kentlerdeki mekansal karşılığına dair önemli ipuçları taşımaktadır.

SONUÇ

21. yüzyıl, bizlere konut sorununun varlığını hala sürdürdüğü ve endüstrileşme bu hızla devam ederse sürdürmeye devam edeceği bir dönemin işaretlerini veriyor. Şu an ortasında olduğunu varsaydığımız endüstrileşme çağı doyma noktasına ulaşmaya kadar dünya nüfusu artmaya ve toprakları kentleşmeye devam edecek. Her ne kadar küresel kapitalizmle birlikte modernite kendine doğmak için yeni merkezler yaratsa da Avrupa merkezli Modernleşmenin izlerini bugün hala bir çok ülkede görmek mümkün. Konut sorununun nüfus artışının doğal sonuçlarından biri olarak görmenin yanı sıra, kapitalizmin ve kapitalizmin kendini üretebilmek için yarattığı mekan olan modern kentin varoluş sebebi olduğunu da unutmamak gerekir. Her ne kadar endüstrileşme, modern kent ve konut sorununun ortaya çıkmaları kronolojik olarak neden sonuç ilişkisine dayandırılmayacak bir tarihsellikten bağımsız olsa da, aralarında güçlü bir ontolojik ilişki bulunduğu yadsınamaz. Bu çalışma kapsamında incelenen örnekler üzerine düşünüldüğünde, konut sorununa üretilen çözümlerin her ne kadar coğrafyalara özgü bir yaratıcı çeşitlilikten beslendiği söylenebilirse de, önemli ortak noktaları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

İnsanlığın tekil birimlerden oluşan evlerini terkedip üst üste ya da yan yana yığınlar halinde yaşamaya başlaması nereden bakılırsa bakılsın radikal bir değişimdir. Bu değişim ortaya çıktığı dönemlerde farklı mekansal üretimlerle karşılık bulmuştur. İngiltere’de sıra ev tipolojisi olarak sıfırdan ortaya çıkan çözüm, Almanya’da mevcut yapı stoğunun yeniden ele alınması ile “kira kışlası” olarak tezahür etmiştir. Rusya’da süregelen rejimden izler taşıyan konut üretimi, Türkiye’ye gelindiğinde iklim, coğrafi koşullara ve elbette ki ekonomiye adapte edilerek uygulanmıştır. Bütün bu çözümlerin ortak noktası, endüstri çağıyla birlikte konutun işyerinden mekansal ya da ontolojik olarak bağımsız ele alınamaz olduğu gerçeğidir. Kırsal alanda tarla ile ev arasındaki ilişki, endüstrileşmeyle ortaya çıkan modern kentlerdeki barınma ve üretim alanlarında bambaşka bir boyuta taşınmıştır. Bu çalışmada ele alınan örnekler bu çarpıcı dönüşümün farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda ortaya çıkmasına rağmen temelde aynı gerçeğe dayandığını göstermesi açısından önemlidir.

Türkiye’de sanayileşme ile birlikte ortaya çıkması beklenen modern kent, gerek ekonomik yetersizlikler, gerekse kurulmakta olan yeni devletin iki dünya savaşı arasında yaşadığı iniş çıkışlar sonucunda, dünyadaki örnekleri ile karşılaştırıldığında oldukça geç ortaya çıkacaktır. Buna rağmen, işçi konutlarının ve üretim mekanlarının ana eksenine oturduğu dört başı mağmur sanayi kentlerinden, neredeyse bugün bile bahsedilememektir. Ancak yine de, sayıca yeni kent dokusunu ortaya çıkaracak kadar yoğun olmasalar da Türkiye’de lojmanlar, konut tipolojisindeki önemli bir kırılmanın sonuç ürünüdürler. Aynı zamanda ortaya çıkacak olan yeni bürokratik sınıfın yaşantısını çerçeveleyen yerleşkeler, kuruldukları kentlerde her zaman topyekün bir dönüşüm sağlamamışlardır ancak şehrin içinde bir mikro şehir olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu vaziyet planında ve insan ölçeğinde şehirde varlığı algılanabilen, kendi içinde kuralları olan, işleyen yerleşkeler temelde modern kenti oluşturmak için atılmış adımlar olarak görülse de, modernlik söylemleri yalnızca yerleşke sınırları içerisinde kalmış, şehirleşme meseleleri için bir altlık oluşturmamıştır. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın birinci bölümünde tasvir edilen sanayi kentleri ile ilişkisiz olarak görülüp, münferit girişimler olarak değerlendirilebilirler. Ancak kendi içlerinde adeta bir mikro kent olarak tasarlanan bu yerleşkeler, neredeyse içinde konumlanacak bir şehire bile ihtiyaç duymadan kendi kendine yetebileceği tasavvur edilen bu mekanlar, yine de erken modernlik arayışlarının bu coğrafyadaki karşılıklarından önemli izler taşırlar.

Çalışmanın son bölümünde ele alınan örneklerle bakılacak olursa, hangi kamu kurumuna ait olursa olsun tasarlanan yerleşkelerin, üst ölçekte konumlandıkları şehir örüntüsü ile ilişki kurmaya yönelik bir çabaya rastlanamaz. Bu kopukluk şehir planında önemli ölçüde hissedilebilir.

“Modern kent”in ortaya çıkması çoğu zaman sanıldığığının aksine bir milat ya da sıfır noktası tasavvuru ile başlamamıştır. Her ne kadar endüstri devrimi şehirlere yeni bir kılık biçmekle mükellef edilse de, bu çalışmada ele alınan örneklerde de görüldüğü gibi ne İngiltere’deki sıra evler ne Almanya’daki kira kışlaları ne de Rusya’daki komün evleri, herhangi bir öncül etmeden bağımsız bir ontolojik temele dayanmazlar. Ancak bu coğrafyadaki örnekler, her ne kadar kendilerine has öğeler içerse de sürekli bir kurgunun parçası haline gelememişlerdir. Başından beri uluslararası gelişmeleri güncel bir biçimde izleyen ve onlardan etkilenen modern bir eğitim programının ve iletişim dünyasının içinde olmalarına rağmen, formasyonları toplumsal bir talep haline gelmediğinden kültürel bir akışkanlık kurulamamıştır. Paradigmalar, öğretiler, prensipler, kendi dışında yankı bulamayıp yine kendi üstüne

kapanınca, nedensellik bağı kurulamayan, şehirlere sürekliliği olmayan geçici ve tekil izler bırakan modalara dönüşmüştür (Bilgin, 1990).

Açıkça görülmektedir ki bu yerleşkeler, birbirine eklemlenerek çoğalıp kenti oluşturabilecek modülerlik ya da tekrar edilebilirlikte tasarlanmamıştır. Sanayi kenti kurgulanmışsa da, ortaya çıkan lojmanlar bu kurgunun yapı taşı olabilecek özelliklerde değildirler. Gerek vaziyet planlarında, gerekse fonksiyon şemalarında okunabilen, kendi kendine yeten bir mekan örüntüsü tasarımı, bu çabaları esasında modern kentin ortaya çıkış dinamiklerinden uzağa düşürmüştür. Çerçeveleri sıkıca belirlenmiş olan bu yerleşkeler, tekil birimlerde ve kendi vaziyet planlarında endüstri çağına ait özellikler taşır ancak söz konusu daha bütüncül bir bakış açısı ile şehir ölçeğinde endüstrileşme ve modernleşme izleri aramak olduğunda yeterli veriyi sağlayamamışlardır. Ancak bütün bunlar Cumhuriyet'in erken dönemine dair çok önemli ipuçları taşıyan bu mekanları değersizleştirmez, bilakis bu yapılar, modernlik yolculuğunun gidişatına dair sahip oldukları ipuçları ile ait oldukları dönemin anlaşılmasında önemli bir rol oynarlar.

KAYNAKLAR

- Alexander, C.**, 2002. *Personal States, Making Connections Between People and Bureaucracy in Turkey*, Oxford University Press, New York.
- Arıtan, Ö.**, 2004. Kapitalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri – Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi, *Doktora Tezi*, DEÜ Mim. Fakültesi, İzmir.
- Aries, P.**, 1980. Two successive motivations, *Population and Development Review*, s.645-50.
- Atay, F.R.**, 1938. Mesela Musiki, *Ar*, 22-23, 4.
- Asiliskender, B.**, 2002. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride Modern Kimlik Arayışı; Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği, *Yüksek Lisans Tezi*, İTÜ Mim. Fakültesi, İstanbul.
- Behar, C., Duben, A.**, 1996. *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İletişim, İstanbul.
- Benevelo, L.**, 1982, *The Origins of Modern Town Planning*, The MIT Press, Massachusetts.
- Bilgin, İ.**, 1990. Konut Üretimini Karşılaştırılmalı Analizi, *Doktora Tezi*, İTÜ Müh. Mim. Fakültesi, İstanbul.
- Bozdoğan, S.**, 2002. *Modernizm ve Ulusun İnşası*, Metis, İstanbul.
- Buchli, V.**, 1999. *An Archeology of Socialism*, Oxford, New York.
- Bumin, K.**, 1986. Demokrasi Arayışında Kent, Kent Kooperatifi, Ankara.
- Cengizkan, A.**, 2009. *Fabrika'da Barınmak*, Arkadaş, Ankara.
- Cooke, C.**, 1995. Russian Avant-Garde: Theories of Art, Architecture, and the city, Academy Editions.
- Dal Co, F., Tafuri, M.**, 1986. *Modern Architecture*, Electa/Rizolli Editions, New York.
- Dumont, P., Georgeon F.**, 1992., *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı, İstanbul.

- Engels, F.** 1977. Konut Sorunu, *Marks-Engels Seçme Yapıtlar Cilt:2*, Sol, İstanbul.
- Fehl, G.**, 1992. Almanya'da Dar Gelirli İler İçin Konut Üretimi: 19. Yüzyıl Sonrası Konut-Yerleşme-Şehir, *Türkiye'de Son On Yılda Toplu Konut Uygulamaları Sempozyumu*, Yıldız Teknik Ün. Mim. Fak. Eğitim ve Kültür Derneği, İstanbul.
- Hetherington, K.**, 1997. *Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, Routledge, London, New York.
- Heynen, H.**, 1999. *Architecture and Modernity*, MIT Press, Massachusetts.
- İnsel, A.**, 1996. *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, Ayrıntı, İstanbul.
- Jan Zürcher, E.**, 2004. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul.
- Kahraman, H.B.**, 2004. *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*, Everest, İstanbul.
- Muthesius, F.**, 1992. İngiltere'de Toplu Konut ve Sosyal Konut, *Türkiye'de Son On Yılda Toplu Konut Uygulamaları Sempozyumu*, Yıldız Teknik Ün. Mim. Fak. Eğitim ve Kültür Derneği, İstanbul.
- Safa, P.**, 1938. Modern Türk Kızı I, *Modern Türkiye Mecmuası*, 1, 4.
- Tanju, B.**, 1999. 1908-1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi, *Doktora Tezi*, İTÜ Müh. Mim. Fakültesi, İstanbul.
- Tanpınar, A.H.**, 1949. *Huzur*, Dergah, İstanbul.
- Tanpınar, A.H.**, 1956. *XIX. Asır Türk Edebiyatı*, Cilt I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Tanyeli, U.**, 2001. Mahremiyet ve Konforun Tarihi: Türkiye'de Oda, *Sanat Dünyamız*, 81, 157-167
- Toprak, Z.**, 1985. Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, İletişim, İstanbul.
- Yerasimos, S.**, 1992. Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, s.1-18, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Yücel, A.**, 1996. *İstanbul'da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim*, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Zola, E.**, 2000. *Apartman I - II - III*, Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Almanya’da doğdum. 2000 yılında Antalya Anadolu Lisesi’nden, 2005 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü’nden mezun olduktan sonra yurt içi ve yurt dışında çeşitli ofislerde çalıştım. 2006 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimari Tasarım Yüksek Lisans Programı’na başladım. 2007 yılından beri Sevince Bayrak ile birlikte kurduğum *SO? Mimarlık ve Fikriyat*’da serbest mimarlık çalışmalarımı sürdürmekteyim.